ISSN 2320 – 0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची

तज्ज्ञ परीक्षित संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९४४

(जुलै-डिसेंबर २०२२ / खंड १४, अंक 2)

- कोरोना महामारी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था
- Women's Empowerment in Maharashtra: Evidence from NFHS-5
- Analyzing The 2008 Subprime Crisis through the Lens of Schumpeter's Innovation Theory
- करार सिद्धांतांचे प्रायोगिक तत्त्वावरील विश्लेषण
- राजर्षी शाहू महाराजांचे औद्योगिक व व्यापार विकास धोरण

- भारतीय अर्थव्यवस्थेची ७५ वर्षातील वाटचाल -

- Role of Industrial Development in Indian Economy
- भारताचे सेवा क्षेत्र : प्रवेशद्वार आर्थिक वृद्धीचे
- जागतिकीकरणाच्या संदर्भात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप
- भारतीय अर्थव्यवस्था : स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षातील नवी आव्हाने आणि नव्या संधी

- ग्रंथ परिचय
- ४५व्या वार्षिक अधिवेशनाचा अहवाल

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
तज्ज्ञ परीक्षित संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९४४
(जुलै-डिसेंबर २०२२ / खंड १४, अंक २)

□ मुख्य संपादक □
धीरज सु. कदम

□ संपादक मंडळ □
श्रीनिवास खांदेवाले
दि. व्यं. जहागिरदार
प्रतिभा काळमेघ
सुनील शिंदे
आशिष महातळे

□ संपादकीय पत्रव्यवहार □
धीरज सु. कदम
फ्लॅट नं - २०१, श्रीकृपा हाईट्स,
बजरंग किराणा जवळ, मानवसेवा नगर,
सेमिनरी हिल्स, नागपूर-४४०००६

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद कार्यकारिणी (२०२२-२३)

अनुक्रमणिका

♦ कोरोना महामारी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था
- विनोद गावंडे १

♦ Women's Empowerment in Maharashtra: Evidence from NFHS-5
- Aparna Samudra २३

♦ Analyzing The 2008 Subprime Crisis through the Lens of Schumpeter's Innovation Theory
- Rugved Gadge ३१

♦ करार सिद्धांतांचे प्रायोगिक तत्त्वावरील विश्लेषण
- वनिता चोरे ४५

♦ राजर्षी शाहू महाराजांचे औद्योगिक व व्यापार विकास धोरण
- राहुल शं. म्होपरे ५१

भारतीय अर्थव्यवस्थेची ७५ वर्षातील वाटचाल-

♦ Role of Industrial Development in Indian Economy
- Samit Mahore ५८

♦ भारताचे सेवा क्षेत्र : प्रवेशद्वार आर्थिक वृद्धीचे
- प्रशांत हरमकर ६६

♦ जागतिकीकरणाच्या संदर्भात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप
- राजश्री रायभोग ७९

♦ भारतीय अर्थव्यवस्था : स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षातील नवी आव्हाने आणि नव्या संधी
- राजू श्रीरामे ८४

ग्रंथ परिचय

♦ अर्थशास्त्राचे नोबेल विजेते (२०११- २०२१)
- कुमुदिनी जोगी ९५

♦ ४५व्या वार्षिक अधिवेशनाचा अहवाल ९८

********************************** ISSN 2320-0197 **

☐ **कार्याध्यक्ष**
डॉ. निवृत्ती पिस्तुलकर

☐ **अध्यक्ष**
डॉ. श्रीराम कावळे

☐ **उपाध्यक्ष**
डॉ. संतोष कुटे

☐ **सचिव**
डॉ. संजय कोठारी (अमरावती विभाग परिक्षेत्र)
डॉ. विठ्ठल घिनमिने (नागपूर विभाग परिक्षेत्र)

☐ **प्रमुख संपादक – 'अर्थमीमांसा'**
डॉ. धीरज सु. कदम

☐ **जिल्हानिहाय प्रतिनिधी:**
डॉ. माधुरी लेने (नागपूर शहर)
डॉ. सुनील शिंदे (नागपूर ग्रामीण)
डॉ. विठ्ठल ठावरी (चंद्रपूर)
डॉ. श्रीकृष्ण भुरे (भंडारा)
डॉ. श्रीकृष्ण बोढे (वर्धा)
डॉ. मंगला धोरण (अमरावती)
डॉ. पंकज तायडे (अकोला)
डॉ. हनुमंत भोसले (बुलढाणा)
डॉ. संजय राचलवार (यवतमाळ)
डॉ. गजानन कुबडे (वाशीम)
डॉ. संजय महाजन (गडचिरोली)
डॉ. वर्ष गंगणे (गोंदिया)

आजीव सदस्यता शुल्क : रू. १५०० /- आहे, ही रक्कम सचिव डॉ. विठ्ठल घिनमिने, सहयोगी प्राध्यापक, लोक प्रबोधन कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वडनेर, ता. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा यांचेकडे "विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद" या नावाने डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी. किंवा डॉ. विठ्ठल घिनमिने यांच्याशी ९६८९६४२४४९ या नंबरवर संपर्क

☐ **अक्षर जुळवणी व मुद्रक**
आयडियल कॉम्पुटर (महादेव कामतकर)
नागपूर, मो. नं. ९०२१६७४८९१
इमेल : kamatkarmahadeo@gmail.com

स्वागत मूल्य:
१) परिषद सभासद - १५० रू.
२) शैक्षणिक संस्था – २०० रू.

संपादकीय .....

अर्थमीमांसा या संशोधन पत्रिकेचा खंड १४, अंक २ (जुलै- डिसेंबर २०२२) हा संपादक म्हणून पहिला अंक सादर करतांना मनस्वी अत्यंत हर्ष होत आहे. विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेने माझ्यावर विश्वास दाखवून अर्थमीमांसा या संशोधन पत्रिकेच्या संपादकपदी जी माझी निवड केली, त्याबद्दल मी परिषदेचा शतशः ऋणी आहे. आपल्या सर्वांच्या सहकार्य व मार्गदर्शनाने हे शिवधनुष्य पेलण्याचा व या कार्याला योग्य तो न्याय देण्याचा मी प्रामाणिक प्रयत्न करेल असे आश्वासन देतो.

१९७०-७१ मध्ये नागपूर येथे स्थापना झालेली विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ही मध्य भारतातील अर्थशास्त्र विषयाच्या प्राध्यापकांची प्रादेशिक स्तरावरील सर्वात जुनी संघटना आहे. परिषदेने नुकतेच (२०२०-२१ मध्ये) आपले सुवर्ण महोत्सवी वर्ष साजरे केले, ही आपणा सर्वांकरिता अतिशय आनंददायी आणि अभिमानाची बाब आहे. अगदी पूर्वीपासूनच परिषदेचे वैचारिक मुखपत्र असणारी एक संशोधन पत्रिका असावी अशी सभासदांची इच्छा होती. २००७-०८ मध्ये विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेने "अर्थमीमांसा" नावाची संशोधन पत्रिका प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला आणि २००८ मध्ये अंजनगाव सुर्जी (जिल्हा- अमरावती) येथील परिषदेच्या वार्षिक अधिवेशनामध्ये डॉ. दि. व्यं. जहागिरदार यांच्या संपादनांतर्गत अर्थमीमांसाचा पहिला खंड प्रकाशित झाला. तेव्हापासून तर आजतागायत डॉ. जहागिरदारांनी अतिशय कल्पक आणि अभ्यासू पद्धतीने या संशोधन पत्रिकेला संपादित करत अर्थशास्त्रातील एक दर्जेदार संशोधन पत्रिका म्हणून लौकिक प्राप्त करून दिला आहे. अर्थात, याचे श्रेय अर्थमीमांसेतून सातत्याने अभ्यासपूर्ण, शास्त्रीय व दर्जेदार लिखाण करणाऱ्या परिषदेच्या जेष्ठ तसेच तरुण अभ्यासू सभासद लेखकांना सुद्धा दिले पाहिजे.

अर्थमीमांसाची उपलब्धी ही द्विमार्गी आहे. ज्याप्रमाणे डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले, डॉ. दि. व्यं. जहागिरदार, डॉ. रा. य. माहोरे, डॉ. मुक्ता जहागिरदार, डॉ. अंजली कुलकर्णी, डॉ. विनायक देशपांडे, डॉ. मृणालिनी फडणवीस यासारख्या जेष्ठ व ख्यातनाम प्राध्यापकांनी अर्थमीमांसातील आपल्या अभ्यासपूर्ण व शास्त्रीय लिखाणाद्वारे या संशोधन पत्रिकेला एक वेगळीच उंची प्राप्त करून दिली; त्याचप्रमाणे दुसऱ्या बाजूला 'अर्थमीमांसा' ने विदर्भातील अर्थशास्त्राच्या तरुण अभ्यासकांना एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देऊन आर्थिक विषयांवर संशोधनात्मक लिखाण करणारी एक नवीन पिढी निर्माण करण्यात मोलाचे योगदान दिले आहे. त्यामुळे विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेच्या उद्दिष्टाला अनुसरून सुयोग्य दिशेने ही संशोधन पत्रिका वाटचाल करत आहे, असे म्हणावेसे वाटते. आतापर्यंत अर्थमीमांसाचे वर्षातून दोन अंक छापील स्वरुपात प्रकाशित होत होते; परंतु मुद्रण व छपाईचा खर्च आणि परिषदेला पत्रिका शुल्क स्वरुपात मिळणारे उत्पन्न विचारात घेता ही तूट सातत्याने वाढत होती. परिषदेच्या सभासदांनी अर्थमीमांसेच्या शुल्का व्यतिरिक्त काही वेळा देणगी देऊन ही तूट भरून काढली, स्वतः जहागिरदार दांपत्यांनी अर्थमीमांसेला रु. ५०००० ची देणगी

देऊन हा उपक्रम अतिशय सचोटीने चालवला, नव्हे वृद्धिंगत केला; याचा आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे. परंतु प्रत्येकवेळी ही तूट भरून काढणे शक्य नसल्याने परिषदेने वर्षातून दोनपैकी एक अंक सॉफ्ट कॉपीच्या स्वरुपात ऑनलाईन प्रकाशित करावा असा निर्णय घेतला आणि सुदैवाने अर्थमीमांसा या संशोधन पत्रिकेची वेबसाईट देखील विकसित झालेली असल्याने त्यावर ती अपलोड करून सहजतेने सर्वांना उपलब्ध करून देणे शक्य आहे. त्यामुळे हा अंक प्रथमतःच सॉफ्ट कॉपीच्या रुपात प्रकाशित होत आहे.

या अंकातदेखील प्रकाशनाचा पूर्वीचाच आकृतिबंध कायम ठेवला असून प्रथमतः ४५व्या वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष डॉ. विनोद गावंडे यांनी केलेल्या अध्यक्षीय भाषणाचा सारांश दिला आहे. अलीकडे नुकताच "राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्य पाहणी अहवाल- ५" (NFHS-5) प्रकाशित झालेला आहे. या अहवालातील आकडेवारीचा आधार घेऊन अपर्णा समुद्र यांनी, 'Women's Empowement in Maharashtra: Evidence from NFHS-5' या शीर्षकांतर्गत आपल्या शोध निबंधात महाराष्ट्रातील महिला सक्षमीकरणाच्या वस्तुस्थितीचा शास्त्रीय पद्धतीने आढावा घेतला आहे. ऋग्वेद गाडगे यांनी आपल्या लेखात शुम्पिटर यांच्या नवप्रवर्तन सिद्धांताच्या परिप्रेक्ष्यातून २००८च्या जागतिक वित्तीय अरिष्टाचे सैद्धांतिक विश्लेषण प्रस्तुत केले आहे. वनिता चोरे यांनी आपल्या लेखात अर्थशास्त्रातील २०१६चे नोबेल पारितोषिक विजेते ऑलिव्हर हार्ट आणि बेनगेट होल्मस्ट्रोम यांनी विकसित केलेल्या अर्थशास्त्रातील करार सिद्धांतांचे प्रायोगिक तत्त्वावरील विश्लेषण सोप्या व शास्त्रीय पद्धतीने समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. ६ मे २०२२ रोजी राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांची १०० वी पुण्यतिथी होती. राजर्षी शाहू महाराज स्मृती-शताब्दी पर्व निमित्ताने हे वर्ष संपूर्ण राज्यात 'कृतज्ञता पर्व' म्हणून साजरे करण्यात आले. त्यानिमित्ताने शाहू महाराजांच्या विचारांचे अभ्यासक राहुल म्होपरे यांचे कडून विशेष लेख मागवण्यात आला. आपल्या लेखात त्यांनी राजर्षी शाहू महाराजांच्या औद्योगिक व व्यापार विकास विषयक धोरणाचा अभ्यासपूर्ण आढावा घेतला आहे.

२०२१-२२ हे भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष असल्याने मागील अंकात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या ७५ वर्षातील वाटचालीचा आढावा घेणारे भिन्न महत्त्वाच्या पैलूंवरील ७ लेख प्रकाशित करण्यात आले होते. या अंकात वेगवेगळ्या विषयांवरील ४ लेख प्रकाशित केले आहेत. त्यात समित माहोरे यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेतील औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासाचा विश्लेषणात्मक पद्धतीने आढावा घेतला आहे तर प्रशांत हरमकर यांनी सेवा क्षेत्राच्या प्रगतीचा अभ्यासपूर्ण आढावा घेतला आहे. राजश्री रायभोग यांनी आपल्या लेखात जागतिकीकरणाच्या संदर्भात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या बदलत्या स्वरुपाची चिकित्सा केली आहे. राजू श्रीरामे यांनी स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षातील भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील नवी आव्हाने आणि नव्या संधींचा मागोवा घेतला आहे. यासोबतच प्रशांत हरमकर यांच्या 'अर्थशास्त्राचे नोबेल विजेते (२०११-२०२१)' या पुस्तकाचे परीक्षण कुमुदिनी जोगी यांनी केले आहे. अंतिमतः विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेच्या ४५व्या वार्षिक अधिवेशनाचा अहवाल प्रकाशित केला आहे.

हा अंक सिद्ध करण्यासाठी आपले अभ्यासपूर्ण लेख वेळेत पाठवून सर्व लेखकांनी जे सहकार्य केले त्याबद्दल सर्वाचे मनःपूर्वक आभार! विशेषतः अर्थमीमांसाचे पूर्व संपादक गुरुवर्य डॉ. जहागिरदार सरांनी हा अंक सिद्ध करत असतांना वेळोवेळी मार्गदर्शन केले आणि यापुढेही ते लागणार असल्याने मी त्यांच्या ऋणातच राहू इच्छितो. अर्थमीमांसेला आपले दर्जेदार लेख मराठी / हिंदी /इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत पाठवू शकता. अर्थमीमांसेला अधिक बळ देण्यासाठी जाहिरातींची आवश्यकता आहे त्यादृष्टीने सर्व सभासदांनी प्रयत्न करावेत असे आवाहन करतो. आयडियल कॉम्पुटरचे महादेव कामतकर यांनी मुद्रणाचे कार्य सुबकपणे व वेळेत करून दिल्याबद्दल त्यांचे आभार. हा पहिलाच अंक असल्याने यातील सर्व त्रुटींची जबाबदारी माझी आहे. अर्थमीमांसेला अधिक उत्कृष्ट आणि दर्जेदार बनवण्यासाठी आपल्या काही सूचना असल्यास त्याचे स्वागत आहे.

दिनांक : २१ डिसेंबर २०२२

स्थळ : नागपूर

(डॉ. धीरज सु. कदम)

प्रमुख संपादक – ‘अर्थमीमांसा’

********************************** ISSN 2320-0197 **

कोरोना महामारी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

डॉ. विनोद म. गावंडे

विभाग प्रमुख, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग

शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती.

(महाराष्ट्र शासनाची स्वायत्त संस्था)

(दिनांक २५ व २६ मार्च २०२२ मध्ये नवरगाव जि. चंद्रपूर येथे संपन्न झालेल्या ४५व्या वार्षिक अधिवेशनातील अध्यक्षीय भाषणाचा सारांश)

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे ४५ वे वार्षिक अधिवेशन भारतीय शिक्षण संस्था द्वारा संचालित श्री ज्ञानेश महाविद्यालय नवरगाव जि. चंद्रपूर येथे दिनांक २५ आणि २६ मार्च २०२२ रोजी होत आहे याचा मला मनस्वी खूप आनंद होत आहे. या वार्षिक अधिवेशनाच्या उद्घाटन सोहळयाचे सन्माननीय अध्यक्ष श्री सदानंदजी बोरकर, सचिव भारतीय शिक्षण संस्था नवरगाव, उद्घाटक मा. डॉ. मृणालिनी फडणवीस कुलगुरू पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर, प्रमुख अतिथी मा. डॉ. विनायक देशपांडे कुलगुरू जी. एच. रायसोनी अभिमत विद्यापीठ अमरावती, विशेष अतिथी मा. डॉ. श्रीराम कावळे प्र. कुलगुरू गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली, विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे कार्याध्यक्ष मा. डॉ. निवृत्ती पिस्तुलकर, उपाध्यक्ष मा. डॉ. प्राची देशपांडे, परिषद सचिव नागपूर विभाग डॉ. विठ्ठल घिनमीने, परिषद सचिव अमरावती विभाग डॉ. राजेश चव्हाण, विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे सर्व माजी सन्माननीय अध्यक्ष, कार्याध्यक्ष, कार्यकारिणी सदस्य, परिषदेचे सर्व आजीवन सदस्य, आयोजक महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुरेश बाकरे, स्थानिक कार्यवाह डॉ. आस्तिक मुंगमोडे, सर्व उपस्थित मान्यवर निमंत्रित पाहुणे, महाविद्यालयातील प्राध्यापक, शिक्षकेत्तर कर्मचारी वृंद, विद्यार्थी, स्वयंसेवक, पत्रकार, इलेक्ट्रोनिक मिडिया प्रतिनिधी आणि सर्व बंधू भगिनींना माझा सप्रेम नमस्कार. समृद्ध अशी वैचारिक परंपरा लाभलेल्या आणि सुसंघटीत अश्या विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेच्या ४५ व्या वार्षिक अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदी माझी सर्वानुमते अविरोध निवड केल्याबद्दल मी परिषदेच्या सर्वसन्माननीय आजीव सदस्यांचा आभारी आहे.

परिषदेच्या इतिहासामध्ये दोन वर्षानंतर अधिवेशन आयोजनाची कदाचित ही पहिलीच वेळ असेल. आपण सर्व या विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेच्या वार्षिक अधिवेशनाच्या निमित्ताने याठिकाणी

उपस्थित आहे. ही एक भाग्याची बाब आहे. आपण सर्वांनी मानवी समुदायावर आलेल्या कोरोना रुपी प्रचंड मोठ्या संकटावर मात केलेली आहे.

कोरोना महामारीच्या काळात टाळेबंदीने म्हणजे या दुरीने किंवा वेगवेगळ्या राहण्याच्या व बाहेर न निघण्याच्या उपायातूनच अर्थव्यवस्था मात्र घसरत गेली. कोरोना महामारीमुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेसाठी गेली दोन वर्षे अत्यंत कठीण गेली आहेत. कोरोना पुनरावृत्तीच्या लाटा, पुरवठा-साखळीतील व्यत्यय आणि अलीकडेच चलनवाढीने धोरणनिर्मितीसाठी विशेषतः आव्हानात्मक काळ निर्माण केला आहे. आज आपण या ठिकाणी कोरोना महामारीचा अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला आहे यावर चिंतन करत असताना अर्थव्यवस्थेच्या उद्दिष्टांमध्ये झालेले परिणाम तसेच सरकारच्या भूमिकेत झालेले बदल व नियोजन कार्यातील बदल, खर्चातील बदल, एकंदरीत अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपात, संरचनेत झालेल्या परिणामा पासून तर विविध क्षेत्रातील परिणामावर प्रकाश टाकू. अर्थशास्त्राच्या जवळपास सर्वच अभ्यासकांना 1929 ची जागतिक महामंदी पुस्तकी स्वरूपातून जुन्या साहित्यामधून वाचन करून परिचित आहे. पण 2020-21 मध्ये कोरोना च्या माध्यमातून आलेली वेगळ्या प्रकारची मंदी जिने २०० पेक्षा जास्त देशांना बंधिस्त करून टाकले. अश्या प्रकारची घटनाआ मानवाच्या आतापर्यंतच्या इतिहासामध्ये दिसून आली नाही. ही एक अर्थव्यवस्थेमध्ये अचानक उद्भवलेली समस्या आणि मोठे संकट आहे, कारण या संकटात लोकांचे प्राण आणि अर्थव्यवस्था या दुहेरी भूमिकेतून विचार करावा लागेल.

अर्थव्यवस्थेमधील जुन्या प्रकारचे नियोजन व योजना काही काळासाठी आपल्याला बाजूला ठेवून कोरोनाच्या विळख्यातून जनतेला व अर्थव्यवस्था वाचवण्यासाठी काही नवीन काही पावले उचलायची आवश्यकता आहे. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेचे जूनी उद्दिष्टे बदलत गेली. त्यातला पहिला आणि महत्त्वाचा बदल असा की सरकारची भूमिका बदलायला लागली. कल्याणकारी राज्य संकल्पना विकसित होत असतांनाच सरकारने कमीत कमी सरकार आणि जास्तीत जास्त शासन अशा पद्धतीची अमलबजावणी करायला सुरुवात केली. जनतेला जास्तीत जास्त कसे स्वातंत्र्य देता येईल, सार्वजनिक सहभाग कसा वाढेल यावर लक्ष असायचे परंतु कोरोनाची परिस्थिती आली आणि सरकारचे उद्दिष्ट बदलून गेले. संपूर्ण टाळेबंदीमध्ये सरकारी हस्तक्षेप वाढायला लागला, कारण सरकारी हस्तक्षेप केल्याशिवाय कोरोनावर उपाय करणे कठीण होते ही तेवढीच बाब खरी आहे. वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर मोठ्याप्रमाणावर बंधने घालण्याचे सरकारने कार्य केले आहे. सरकार

व्यक्तींच्या फिरण्यावर, गर्दी जमवून यावर लक्ष ठेवायला लागले म्हणजे अर्थात या लोकांच्या वागणुकीवर बंधने घालायला लागले, टाळेबंदीमुळे सर्व आर्थिक प्रक्रिया ठप्प झाल्या. सर्व जागतिक अर्थव्यवस्था प्रभावीत झाल्या यात शंका नाही. निश्चितच भारतीय अर्थव्यवस्था त्याला अपवाद नाही. कोरोनाच्या काळात रुग्णांची संख्या वाढायला लागली असतांना, रुग्ण संख्येचा ग्राफ उंच वाढत चालला असतांना, जास्तीत जास्त देशांनी नियंत्रण करण्यासाठी त्यावर उपाय म्हणून टाळेबंदीचा वापर केला. म्हणजेच रुग्णांच्या संख्येत घट करणे हा सरकारचा मुख्य उद्देश होता. आता तर टाळेबंदी ही संकल्पना आपल्या सर्वांच्या व्यवहारातील संकल्पना होऊन बसलेली आहे. प्रत्यक्षात हा कोरोना वरचा उपाय नव्हता फक्त मोठ्या समस्या निर्माण होण्यापासून अर्थव्यवस्थेला आणि जनतेला वाचवणे यासाठी केलेला हा एक उपाय होता. टाळेबंदी केल्यामुळे वरील काही समस्यांमध्ये घट झाली असेल, रुग्णांच्या संख्येमध्ये घट झाली असेल, काही लोकांना वाचवण्यात यश मिळाले असेल परंतु त्याचा नकारात्मक परिणाम अर्थव्यवस्थेवर पडल्याचे प्रामुख्याने दिसून येते. तद्नंतर सरकारच्या लक्षात आले की, केवळ टाळेबंदी करून अर्थव्यवस्था सुरळीत होऊ शकत नाही. त्याऐवजी कोरोना सोबत समायोजन करून आर्थिक क्रियाकलाप सुरू ठेवणे आवश्यक आहे.

कोरोनाचा अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला आहे हे वैश्विक संदर्भामध्ये आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधी (IMF) च्या मते, 2008 पेक्षा जास्त घातक हे आर्थिक संकट आहे. जगातील बहुतांश देशाच्या अर्थव्यवस्थांचा विकास कोरोना काळामध्ये ऋणात्मक राहाला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था सुद्धा त्याला अपवाद नाही. 2021 मध्ये आलेली ही मंदी म्हणजे भारतातील पहिली तांत्रिक मंदी (Technical Recession) आहे. एखादी अर्थव्यवस्था सलग दोन तिमाही पर्यंत ऋणात्मक विकास दरामध्ये राहत असेल तर त्याला तांत्रिक मंदी असे म्हणतात. भारताची अर्थव्यवस्था स्वातंत्र्यापासून कधीही सलग दोन तिमाही पर्यंत ऋणात्मक राहीली नाही. आपण आतापर्यंत तांत्रिक मंदी मध्ये गेलो नव्हतो परंतु 2020-21 च्या पहिल्या तिमाहीचा विचार केला तर 24 टक्के उणे आपली अर्थव्यवस्था गेली होती. तिसऱ्या सेटमध्ये मात्र 0.4 धनात्मक राहिला. परंतु अर्थशास्त्रातील हा सैद्धांतिक खेळ महत्त्वाचा नसून त्या दरम्यान ज्या लोकांवर त्याचा विपरीत परिणाम झाला असेल अशा लोकांचा विचार करणे गरजेचे असते. तो विचार करत असताना आपल्याला वर्ल्ड बँकेच्या रिपोर्ट मध्ये सांगितल्या प्रमाणे, 1929 नंतर 2020 मध्ये सर्वात भयानक परिस्थिती निर्माण झाली. एखाद्या अर्थव्यवस्थेचा जीडीपी कमी राहणे हा जास्त प्रभावी भाग आपल्याला वाटणार

नाही. परंतु त्यामुळे त्या देशातील लोकांवर किती वाईट परिणाम झाला हा मात्र विचार करण्यासारखा विषय आहे. त्या संदर्भामध्ये काही असे क्षेत्र आहेत त्या वरील परिणामाचा विचार आपल्याला करावा लागेल.

एकही व्यक्ती असा नसेल की ज्याने त्याच्या ओळखीचा व्यक्ती या महामारीमध्ये गमावला नसेल. खरंतर आपण जिवंत असणारे यातून सावरून स्थिरते कडे चाललेलो आहे. परंतु ज्यांच्या घरचा प्रमुख व्यक्ती या महामारीमध्ये मृत्युमुखी पडला आहे. त्या कुटुंबाची अवस्था काय असेल? हा आपल्याला विचार करायला भाग पाडणारा प्रश्न आहे. जे व्यक्ती कोरोना काळामध्ये आपला प्राण गमावून बसले ते आपल्याला आपल्या आरोग्य क्षेत्राच्या कमकुवतपणाचे प्रमाणपत्र देऊन गेले. भारतामध्ये कोणत्या क्षेत्रावर कशा पद्धतीचा परिणाम कोरोना महामारी मुळे झालेला आहे ते पुढील प्रमाणे-

मानवी भांडवल (Human Capital)

मानवी भांडवल हे ज्ञान, कौशल्ये आणि क्षमतांचा एक संच आहे ज्याचा उपयोग व्यक्ती आणि संपूर्ण समाजाच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी केला जातो. "मानवी भांडवल" या संकल्पनेचा वापर आपल्याला सामाजिक संस्थांची भूमिका समजून घेण्यास, केवळ सामाजिक मापदंड शोधण्यासाठीच नव्हे तर बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेवर सामाजिक घटकाच्या प्रभावाचे आर्थिक विश्लेषण देखील करण्यास अनुमती देते. विसाव्या शतकात "मानवी भांडवल" वरील सिद्धांत विकसित केले गेले. या सिद्धांतानुसार शिक्षण आणि आरोग्य सेवेच्या क्षेत्रातील एखाद्या व्यक्तीच्या गुणात्मक वैशिष्ट्यांमध्ये सुधारणा केल्याने टिकाऊ आर्थिक संसाधनांची निर्मिती सुनिश्चित होते. शिक्षण श्रमशक्तीमध्ये परिवर्तन घडवून आणते, तिला अत्यंत कुशल काम करण्याची क्षमता देते आणि आरोग्य सेवा व्यक्तीच्या कार्य करण्याच्या संचित क्षमतेचा वापर कालावधी आणि तीव्रता वाढवते. या गृहितकांच्या आधारे कर्मचाऱ्यांचे उत्पादक गुण आणि वैशिष्ट्ये भांडवलाचा एक विशेष प्रकार म्हणून ओळखली गेली आहे. कारण ते इतर प्रकारच्या भांडवली संसाधनांप्रमाणेच त्यांच्या मालकाला काही काळासाठी विशिष्ट उत्पन्न देतात. या मानवी भांडवल निर्मिती निकषा पैकी कोरोना काळामध्ये सर्वात मोठा परिणाम जर कुठल्या क्षेत्रावर झाला असेल तर तो म्हणजे शिक्षण होय.

या महामारीचा शिक्षणावर काय परिणाम झाला हे सांगण्या आधी मला छोटसं उदाहरण द्यावेसे वाटते की, आपण शिकत असताना एखाद्या वेळेस काही कारणाने जर एखादा तास सुटून गेला तर त्या दिवशी जो भाग शिकवला गेला तो

आपल्याला वर्षभर कठीण जाते. त्या दिवशी शिकवला गेलेला भाग समजण्यासाठी कठीण जातो. त्यावरून आपण एक निष्कर्ष काढू शकतो की, जर सतत दोन वर्ष वर्ग बंद झाले असतांना त्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेवर काय झाला असेल. आता जेव्हा शाळा सुरू होतील तेव्हा जी लहान मुल आहेत त्यांना तो शाळेच्या पूर्वीच्या प्रवाहामध्ये येण्यासाठी बराच काळ जाणार. पारंपारिक पद्धती समोर असून सुद्धा ग्रामीण भागात काही मुलं शाळेत जात नव्हती, आता तर शिक्षणाकडे अजूनच दुर्लक्ष झाले आहे. ज्यांचे आई-वडील सुशिक्षित आहेत किंवा थोडे शिक्षित आहेत त्यांची एवढी अडचण होणार नाही परंतु अशिक्षीत आईवडील असलेल्यांची संख्या भरपूर आहे. त्याच्या कडून आजच्या आभासी शिक्षणाचा खर्च व पद्धती झेपणार नाही. चांगल्या परिस्थितीमध्ये सुद्धा ग्रामीण भागामध्ये विद्यार्थ्यांना जबरदस्तीने शाळेमध्ये अथवा महाविद्यालयामध्ये मध्ये पाठवावे लागते. कोरोनाच्या परिस्थिती मध्ये शाळेत जाणे बंद आणि मोबाईल वरील आभासी शिक्षण ही चिंतनीय बाब आहे.

या काळामध्ये भारताचा जीडीपी 6.3 टक्क्यांनी आणि जागतिक बँकेनुसार 5.2 टक्के उणे किंवा ऋणात्मक राहिलेला आहे. या ठिकाणी आपण केवळ आकडे लक्षात घेणार नाही. कारण ते केवळ अर्थव्यवस्थेसाठी असतील पण त्या आकड्यात घट झाल्यामुळे जे परिणाम पाहायला मिळाले ते अतिशय गंभीर स्वरूपाचे आहेत. ज्यामध्ये असंख्य लोकांचा रोजगार गेला, बेकारी निर्माण झाली असेल, त्यामुळे ही GDP मध्ये झालेली घट हे कुठल्या वर्तमानपत्राची हेडलाईन नसून हजारो-लाखो कुटूंबाच्या जगण्याचा प्रश्न यामधून निर्माण झाला. जिथे रोजगार नाही, तर पैसा नाही, तिथे स्वास्थ्य समस्या, शिक्षण समस्या व आर्थिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या काळात काही क्षेत्राचा निश्चितच यामध्ये फायदा झाला असेल, तीव्र गतीने विकास झाला असेल, जसे औषध निर्माण क्षेत्र असेल E-learning असेल परंतु बहुतांश क्षेत्रावर मात्र याचा विपरीत परिणाम झाला आहे. आणि हे नुकसान कधीही भरून निघणार नाही असे आहे. ज्या ठिकाणी प्रत्यक्ष संपर्क जास्त गरजेचा आहे त्या क्षेत्रावर त्याचा विपरीत परिणाम झाला, जसे की विमानसेवा, प्रवासी वाहतूक, पर्यटन हॉस्पिटॅलिटी यावर मात्र सर्वात जास्त विपरीत प्रभाव आपल्याला त्यांचा पडलेला दिसून येतो. जे कमी संपर्काचे क्षेत्र असतील जसे कृषी, संरचना, माहिती तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रामध्ये प्रभावाची तीव्रता थोडी कमी दिसून येते. हॉस्पिटॅलिटी इंडस्ट्रीज चा तोटा 90000 कोटी, टूरिझमचा तोटा 47000 करोड आहे. हा आकडा काही एखाद्या कंपनीला तोटा आहे एवढ्या पुरता मर्यादित नाही तर यातून जे

चलन रोजगाराच्या स्वरूपात त्यातील कर्मचाऱ्यांना मिळणार होते त्यातून त्यांच्या दैनंदिन उपयोगाचा खर्च भागविल्या जात होता, शिक्षणावर आरोग्यावर खर्च केला जात होता तो होऊ शकला नाही त्यातून अनेक समस्या निर्माण झाल्या. सर्वात जास्त व दूरगामी परिणाम झाला तो म्हणजे ह्यूमन रिसोर्सेस एज्युकेशन ज्याला अर्थव्यवस्थेत सर्वात जास्त महत्त्व आहे.

उत्पादन क्षेत्रात उत्पादनाच्या दोन घटकामध्ये मानव येतात तसेच भांडवल निर्मितीत मानवाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. यामध्ये बौद्धिक सामर्थ्य महत्त्वाचे असते व ते मिळविण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे शिक्षण होय. या महामारीमध्ये शिक्षणावर सर्वात जास्त मात्रात्मक व गुणात्मक असा जास्त कालावधी पर्यंतचा वाईट परिणाम झाल्याचे आपल्याला दिसून येते. E-learning किंवा E-Education मध्ये विकास झाला ही गोष्ट आपल्याला दुरून दिसत असेल पण जेव्हा आपण त्याचा गहण विचार करू तेव्हा निश्चितच आपल्याला त्याचा परिणाम लक्षात येईल. यामध्ये सरकार आणि जनता दोन्ही जबाबदार आहेत, शाळा बंद कडे सरकारने याच्या परिणामाचा विचार केला नाही किंवा जनतेने सुद्धा त्याच्या परिणामांचा विचार केला नाही. शिक्षण बंद, शाळा बंद याचा अर्थ असा आहे की, नवीन येणाऱ्या पिढीची निर्मिती आपण थांबवली आहे. वर वर पाहता असे आपल्याला दिसून येईल की, ऑनलाइन एज्युकेशन मध्ये विकास झाला पण ते पूर्ण सत्य नाही हे लक्षात येऊन जाईल, शिक्षणाच्या बाबतीमध्ये दोन बाबी आहेत. एक तर जे विद्यार्थी 2019 ते 22 मधील काळात शिक्षण घेणार त्यांना शिक्षणाच्या उणिवा कमी करण्यासाठी यांना वेळ तर लागणार आहे, हे क्षेत्र काही असं स्वीच ऑन केलं की सुरू आणि स्विच बंद केले की बंद अशा पद्धतीच नाही. तर या ठिकाणी मानसिकतेचा परिणाम असतो मानसिकतेचा विचार असतो, त्यामुळे याची तीव्रता हे कमी होण्यासाठी थोडा इतर क्षेत्रांच्या तुलनेमध्ये जास्त वेळ लागेल, पण हे कोणाच्या बाबतीमध्ये ज्यांनी ऑनलाइन एज्युकेशन घेतलं त्यांना त्यांची विस्कटलेली घडी दुरुस्त करण्यासाठी वेळ लागेल. आणि दुसरी बाजू आहे ती त्या विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत की ज्यांना या काळात शिक्षणाची संधी सुद्धा मिळाली नाही. अशा विद्यार्थ्यांचा आपल्याला विचार करावा लागेल. ज्यांच्याकडे अशा प्रकारची साधने आहेत की जे आभासी शिक्षण घेऊ शकतात ते भाग्यवान समजू शकतो. पण हे सगळ्यांना शक्य नाही. मार्च 2020 पासून सर्व शाळा महाविद्यालय बंद करण्यात आले. Actual Classes च्या जागी Virtual Classes निर्माण झाले, पूर्ण शैक्षणिक कॅलेंडर बदलून गेलं, पूर्वी शाळा सुरू असताना आई वडील गरीब असले तरीही ते आपल्या मुलाला शाळेत

पाठवीत. कमी फी च्या शाळेमध्ये प्रवेश घेऊन शिक्षण देत होते. पण त्याजागी ऑनलाइन एज्युकेशन त्यांना परवडणारे आहे का? एकीकडे कोरोनामुळे त्यांचा रोजगार गेला. ज्यांचा रोजगार बंद झाला अशा परिस्थितीत त्यांनी त्यांच्या मुलाला ऑनलाइन शिक्षण देणे कस शक्य होईल? आपल्याला माहित आहे ऑनलाइन शिक्षण म्हटलं तर पाच दहा हजार रुपयाचा एखादा मोबाईल घ्यावा लागतो. त्यानंतर पाचशे रुपये महिन्याचा तुम्हाला त्याच्यामध्ये रिचार्ज टाकावा लागतो. त्यातही जर घरी दोन मुलं असतील तर आणि दोघांचा क्लास एकाच वेळेवर असतील तर मग त्यांच्यामध्ये अजून एक समस्या निर्माण होते ती मोबाईल द्यायचा कोणाला? पहिले तर ते मोबाइल घेऊ शकणार नाही आणि घेतला तरी मग तो वापरायचा कोणी? हा प्रश्न निर्माण होतो. रोजगार नसेल पैसा नसताना आपल्याला शिक्षणासाठी दहा पंधरा हजार रुपये खर्च करण्याची क्षमता त्या व्यक्तीमध्ये नसते आणि हे समजण्यासाठी आपल्याला स्वतःला त्या जागी ठेवून पहावा लागेल. सरकार डिजिटल इंडियाच्या माध्यमातून किंवा काही कुठलेही कारण यातून एक आकडेवारी दाखवून कशा पद्धतीने शैक्षणिक विकास झाला वगैरे गोष्टी ते सांगू शकत. पण याठिकाणी वास्तविकता वेगळी असणार आहे फक्त आकडेवारी मध्ये बदल करणे म्हणजे देशाचा विकास नाही.

देशामध्ये गरिबांची संख्या भरपूर आहे त्यामध्ये कामगार, फळविक्रेते, फेरीवाले किंवा ग्रामीण भागामध्ये मजूर असतील यांना मात्र हे शिक्षण देणे अवघड आहे. ज्यांच्या मध्ये शिक्षणाची आवड असेल त्यांना शिक्षण द्यायचे असेल परंतु ते देऊ शकतात का हा मुद्दा त्या ठिकाणी निर्माण होतो? टाळेबंदी लागली आणि काही दिवसातच ज्या मोठ्या शैक्षणिक संस्था आहेत त्यांनी लवकरच आभासी शिक्षण सुरू केले त्या पाठोपाठ इतर संस्थांनीही सुरू केले. त्यातूनच दोन वर्ग स्पष्ट दिसायला लागले, शिक्षणाची असमानता वाढत गेली. एक असा वर्ग ज्यांच्याकडे आभासी शिक्षणाची पुरेशी साधने आहेत त्यांचा शैक्षणिक निश्चितच उंचावला कारण की त्यांना पूर्ण जगातून अथवा भारतातून शिक्षणाचे चांगले आभासी प्लॅटफॉर्मवर मिळत गेले. परंतु भारतात आजही 70 टक्के लोक इंटरनेटची पुरेसी सुविधा नसणारी आहेत. त्यांची परिस्थिती मात्र खूप गंभीर आहे. नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च अँड ट्रेनिंग म्हणजे NCERT, अझीम प्रेमजी फौन्डेषण, ASER, Oxfard यांच्या रिपोर्टनुसार 27 ते 60 टक्के विद्यार्थी ऑनलाईन पार्टिसिपेशन साठी लायक नाहीत. सगळ्यांची कारणे वेगवेगळी आहेत, ज्यामध्ये साधनांचा अभाव, इंटरनेट

सुविधा, खरेदी शक्तीचा अभाव किंवा त्यांचा हाताळण्याच्या समस्या ह्या वेगवेगळया समस्या त्यांच्या ठिकाणी या तिन्ही रिपोर्टमध्ये सांगितल्या आहेत. तेव्हा ऑनलाईन क्लास सुरू झाले त्यातून 27 ते 60 टक्के विद्यार्थी ही पद्धती स्वीकारू नाही शकले. राहिलेले 40 ते 50 टक्के विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षण घेण्यासाठी समर्थ होते पण त्यांनीही काही विशेष प्रगती केलीली दिसत नाही. त्यांचाही यामध्ये भरपूर फायदा झाला असे म्हणता येणार नाही.

दुसरी बाजू अशी की सरकारी शाळांची दैनावस्था आणि पूर्ण शिक्षण आभासी पद्धतीने जर केले तेव्हा त्या शिक्षणावर काय परिणाम होईल. विद्यार्थी महामारीच्या काळात शाळेत येऊ शकत नाहीत हा भाग वेगळा पण त्या बरोबर त्यांच्या आई-वडिलांचा गेलेला रोजगार, आलेली बेकारी आपल्याला माहित आहे. भारतात 90 कोटी लोक ग्रामीण भागात राहतात त्यातून आपल्याला शिक्षणाची परिस्थिती लक्षात येईल. भारतामध्ये 25 टक्के अशी कुटुंबे आहेत की ती एका रूमच्या घरांमध्ये राहतात अश्या स्थितीत जर एका रूम मध्ये पूर्ण कुटुंब राहत असेल तर तो ऑनलाइन एज्युकेशन घेतांना त्याच्या घरांमध्ये असताना तो व्यवस्थित घेऊ शकेल का? यातून निर्माण होणारे इंजिनिअर्स, डॉक्टर्स, अधिकारी, ज्या ठिकाणी शैक्षणिक पात्रता लागते ते अशा आभासी परिस्थितीमध्ये शैक्षणिक पात्रता पास होऊन गेलेले असतील या कोरोनाच्या काळामध्ये होणाऱ्या ऑनलाईन परीक्षा कशा पद्धतीच्या होतात हे आता आपल्याला वेगळे सांगण्याची गरज नाही, यामधून भारताचे ह्युमन कॅपिटल फॉर्मेशन कसे होईल? अर्थातच होणार नाही त्यामुळे कोरोना मुळे या ह्युमन कॅपिटल फॉर्मेशन वर अतिशय वाईट परिणाम झालेला आहे. आणि हा परिणाम असा असणार आहे की त्याला अर्थव्यवस्था सुरळीत सुरू झाल्यानंतरही त्या बाबी आपल्याला भरून काढण्यासाठी पाच ते दहा वर्षे लागतील.

कृषी क्षेत्र : (Agriculture Sector)

भारतीय जनतेच्या उदरनिर्वाहाचे सर्वात मोठे क्षेत्र म्हणजे कृषी होय. कृषी क्षेत्र भारतातील सर्वात मोठे मुक्त खाजगी क्षेत्र आहे. तसेच सर्वात मोठे असंघटित क्षेत्र आहे.या कोरोना काळामध्ये उत्पादनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये घट होत आलेला होता. भारतही त्याला अपवाद नाही. 2021 GDP मध्ये 6.2 % ऋणात्मक वाढ झाली पण कृषी क्षेत्रामध्ये मात्र 3.6 % धनात्मक वाढ झाली, जीडीपीमध्ये ऋणात्मक वाढ होणे काही नवीन नाही कारण 1957-58 मध्ये जीडीपी ऋणात्मक होता.1965 मध्ये सुद्धा ऋणात्मक होता, त्याचे कारण युद्ध परिस्थिती व दुष्काळ त्याचप्रमाणे 1972 ला सुद्धा GDP मध्ये ऋणात्मक वाढ झाली होती. 1980-

82 च्या दुष्काळामुळे, सोबतच इरानियन रिव्होल्यूशन सुद्धा त्या काळामध्ये आल्यामुळे तेलाच्या किमती वाढल्यामुळे, यावेळी आपल्या जीडीपीमध्ये ऋणात्मक वाढ झाली होती. 2021 मध्ये सुद्धा आपल्या जीडीपीमध्ये ऋणात्मक वाढ झालेली आपल्याला दिसून येते.

या ठिकाणी एक बाब लक्षात घेण्यासारखी आहे ती म्हणजे जेव्हा जेव्हा भारताचा GDP ऋणात्मक किंवा नकारात्मक वाढला तेव्हा तेव्हा शेती क्षेत्रामध्ये सुद्धा ऋणात्मक वाढ झालेली आहे. परंतु 2021 मध्ये विशेष किंवा वेगळी बाब आपल्याला म्हणता येईल ती म्हणजे की GDP मध्ये ऋणात्मक वाढ झाली असेल तरीही शेती क्षेत्रात मात्र धनात्मक वाढ झाली. भलेही मागच्या काही वर्षाच्या तुलनेमध्ये जरी कमी वाढ झाली असेल परंतु शेती क्षेत्राने मात्र 3.63% असा धनात्मक विकासाचा दर गाठला. जरी तो मागच्या वर्षाच्या तुलनेमध्ये कमी होता. पण याचा अर्थ असा नाही की शेती क्षेत्रावर वाईट परिणाम झाला नाही. वाईट परिणाम प्रत्येक क्षेत्रावर झालेला आहे. शेती क्षेत्राचा पुरवठा आणि मागणी अशा दोन बाबींचा विचार ज्या वेळेला केला जातो. त्या वेळी पुरवठा बाजूने एक शेतीक्षेत्राला व्यवस्थित पणे साथ दिली. पुरवठा बाजूला म्हणजे त्यांना उत्पादन करण्यासाठी लागणारा पाणीपुरवठा, बी बियाणे, खत, वित्त या सगळ्या बाबी शेती क्षेत्राला मिळत गेल्या. या महामारीच्या काळामध्ये शेतीक्षेत्राला ह्या आदानांचा पुरवठा झाला. परंतु मागणी बाजूला मात्र थोडा फटका बसलेला दिसून येतो. कारण कृषी क्षेत्रातील किंवा कृषी वस्तूच्या मागणी मध्ये थोड्याफार प्रमाणामध्ये घट झालेली आपल्याला दिसून येते. घरगुती वापरासाठी कृषी मालाची मागणी तर कायम राहिली त्यामध्ये कुठल्याही प्रकारची आपल्याला कमतरता दिसून येत नाही, परंतु कृषी मालाची मागणी फक्त घरगुती वापरासाठी होत नसून, हॉटेल, रेस्टॉरेंट, धाबे, स्ट्रीट शॉप, लग्न समारंभ, रिसेप्शन पार्टी किंवा सार्वजनिक कार्यक्रम किंवा असे अनेक कार्यक्रम घेतले जातात त्यावेळी सुद्धा अशा कृषी व कृषी उत्पादनाला मागणी असते. परंतु कोरोना काळात या कार्यक्रमाला बंद ठेवून किंवा खूप कमी लोकांना परवाणा देऊन मर्यादा घालण्यात आल्या. हॉटेल बंद, रेस्टॉरेंट बंद, धाबे बंद किंवा लग्न समारंभ, सार्वजनिक कार्यक्रम बंद, त्यामध्ये लोकांचे प्रमाण कमी करण्यात आले अर्थातच त्या ठिकाणी लागणारी कृषी क्षेत्रातील (वस्तूची) अन्नधान्याची मागणी असायची ती निश्चितच घटली. म्हणून शेती क्षेत्राला फटका बसला. फक्त एवढंच म्हणता येईल की इतर क्षेत्राच्या तुलनेत शेती क्षेत्राला कमी फटका बसला. थोड्याफार प्रमाणात सरकारकडूनही मदत या क्षेत्राला देण्यात आली. जसे की न्यूनतम आधारभूत किंमत (MSP) मध्ये थोड्याफार

प्रमाणात वाढ करून व प्रधानमंत्री किसान योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या खात्यात काही रक्कम टाकण्यात आली. त्यातून थोड्याफार प्रमाणामध्ये शेती क्षेत्राचे नुकसानीचे प्रमाण कमी झाले असे म्हणता येईल. पण एक बाब लक्षात घेण्यासारखी आहे की, आताची कोरोनाच्या तिसऱ्या लाटेनंतर 2022 मध्ये कृषी क्षेत्रासाठी सरकार कशाप्रकारचे पावले उचलणार हे महत्त्वाची बाब आहे. कारण सरकारने शेती क्षेत्राकडे दुर्लक्ष केले तर कदाचित मागणी आणि पुरवठा यामध्ये निर्माण झालेले असंतुलन असेच राहणार आणि शेती क्षेत्राच्या विकासाचा दर कमीच राहणार.

आता एकदम पूर्ववत मागणी निर्माण होण्यासाठी लोकांना पूर्ववत रोजगार आवश्यक आहे. जे लोक या काळात आपले प्राण गमावून बसले त्यांच्यासाठी तर ही हानी भरून न निघणारी आहे. मागणीची कमतरता खूप दिवस आपल्याला भेडसावत राहील म्हणून या क्षेत्रामध्ये आता काही खासगी गुंतवणुकीला चालना मिळायला पाहिजे. त्यातून हळूहळू जीडीपी वाढेल पर्यायाने शेतीक्षेत्राला काही सुविधा मिळायला लागतील. हळू हळू या क्षेत्रामध्ये विकास व्हायला लागेल. विकास होत असताना शेती क्षेत्रामध्ये रोजगार निर्माण झाला तर त्या क्षणी त्यांची मागणी निर्माण होईल आणि या कोरोनाचे वाईट परिणाम जे या शेती क्षेत्रावर पडले आहेत त्याची तीव्रता कमी होण्यासाठी या बाबी महत्त्वाच्या ठरतील.

पर्यटन आणि आदरातिथ्य क्षेत्र (Tourism & Hospitality)

आदरातिथ्य म्हणजे प्रवाशांचे स्वागत करणे किंवा घरापासून दूर घर देणे. हा शब्द लॅटिन शब्द "होस्पेस" वरून आला आहे ज्याचा अर्थ पाहुणे किंवा अनोळखी व्यक्ती असा होतो. आदरातिथ्य आणि पर्यटन उद्योग हे एक विशाल क्षेत्र आहे ज्यामध्ये प्रवास आणि पर्यटनासाठी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे योगदान देणाऱ्या किंवा त्यावर अवलंबून असलेल्या सर्व आर्थिक क्रियाकलापांचा समावेश आहे. पर्यटन आणि आदरातिथ्य हे असे क्षेत्र आहे की, लोक एकत्र आल्याशिवाय त्या क्षेत्राचा विकास होत नाही. कोरोना काळात पूर्ण देशात टाळेबंदी केली गेली. याचा या क्षेत्रावर सर्वांत घातक परिणाम झाला. संपूर्णतः हे क्षेत्र नेस्तनाबूत झाले. काही काळानंतर परिस्थिती आटोक्यात आणण्यात आली आणि लॉकडाउन संपले व हळूहळू पूर्व स्थिती पूर्वपदावर येत असली तरीही या महामारीच्या दोन वर्षातील पहिल्या वर्षात व नंतरच्या पुढच्या वर्षात वेगवेगळे परिणाम या क्षेत्रावर झालेले आपल्याला दिसून येतात.

जवळपास जानेवारी 2020 पासूनच या क्षेत्राकडे पाठ फिरवायला सुरुवात झाली असे

म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने ते निश्चितच बरोबर म्हणणे धाडसाचे ठरेल. आपला उदरनिर्वाह करण्यासाठी आपल्याला बाहेर पडून काम करावे लागते आणि हेच या महामारीच्या काळात आपल्याला करता आले नाही. सर्वांना काम करण्यापासून, बाहेर जाण्यापासून रोखले गेले. त्यामुळे निश्चितच पुढील सर्व नियोजन विस्कळीत होऊन गेले यामध्ये मात्र शंका नाही. त्याला काही अत्यावश्यक सेवा हे अपवादही होत्या. परंतु काही बाबी सोडल्या तर पूर्ण अर्थव्यवस्था थांबली म्हणजे अर्थातच विकासाला बांधण्यात आले. ही विकासावर विपरीत परिणाम करणारी बाब ठरली. यावेळी गेलेला रोजगार हा त्या काळातील चार सहा महिने किंवा टाळेबंदी किंवा महामारीच्या काळापुरत्या मर्यादित नाही. तर हा रोजगार या व्यवसायातील लोकांना कायमचाच गमवावा लागला. बाहेर जाऊन काम करण्याच्या क्षेत्रामध्ये महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणजे हॉटेल, रेस्टॉरंट, रिसोर्ट हे अशाप्रकारची क्षेत्र आहे. पण कोरोनामुळे या टाळेबंदीच्या काळात तर या क्षेत्रावर एक प्रकारे रोड रोलर चढवून त्यांचे अस्तित्वच नष्ट करण्यात आले. 2021 या वित्तीय वर्षात या क्षेत्राची 65 टक्के घट झाल्याचे आढळून आले. म्हणजे या क्षेत्रातील 65 टक्के (रोजगार, उत्पन्न, लाभ, नफा इ.) इंडियन इकॉनॉमी मधून निघून गेला. त्याचे अप्रत्यक्ष, प्रत्यक्ष असे खूप वाईट परिणाम या क्षेत्रावर झाले. हॉस्पिटॅलिटी मधील व्यस्तता संधी लेवळ 18% वर आली. एखाद्या हॉटेल मध्ये 100 खोल्या असतील त्यापैकी १८ खोल्या भाड्याने दिल्या गेल्या आणि उरलेल्या 82 खोल्या मात्र पडून राहिल्या.

'National Restaurant Association of India' यानुसार 40% रेस्टॉरंट या दोन वर्षाच्या काळात बंद पडले. एखाद्या क्षेत्राचा 40 टक्के भाग बंद पडत असेल तर ही किती गांभीर्यपूर्ण गोष्ट आहे हे लक्षात येईल. कारण जगाच्या इतिहासात एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर घट एखाद्या क्षेत्रामध्ये झालेली आढळत नाही. 40 टक्के क्षेत्र नष्ट होणे म्हणजे फक्त त्या क्षेत्राची सेवा नष्ट झाली एवढेच ते मर्यादित त्याची वाईट परिणाम नसतात तर त्या ठिकाणी त्या क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या लाखो करोडो लोकांचे रोजगार बुडाले. त्यांचे कुटुंब जे त्या रोजगाराच्या माध्यमातून चालत होते त्यावर विपरीत परिणाम झाला हे लक्षात घेतले पाहिजे. नंतरच्या काळामध्ये काही रेस्टॉरंट उघडले जात आहेत पण त्यांच्यासाठी असलेल्या अटी नियम ह्या बाबी मुळे ते पूर्ववत होऊ शकले नाही. उदा. लसीकरण, सोशल डिस्टंसिंग किंवा इतर काही नियम असतील ते त्यांना नियमांचे काटेकोर पालन करूनच त्या ठिकाणी प्रवेश दिला जातो. आता कुठल्याही हॉटेलवर कोरोना येण्या आधी सारखी परिस्थिती राहिली नाही. 2022 मध्ये ही क्षेत्र पूर्णपणे खुले

केले आहे तरी आजही बरेच लोक त्या क्षेत्रांमध्ये सेवा घेण्यासाठी पहिल्या सारखी जात नाहीत. परंतु तरीही काही रेस्टॉरेंट व हॉटेल यांनी हळूहळू का होईना आपला पूर्वीचा जम बसवायला सुरुवात केली. सुरुवात करत असताना काही रेस्टॉरेंट सुरू झाले आणि आपल्या पायावर पुन्हा उभे राहण्यासाठी तयार झाले. आणि कोरोनाची दुसरी लाट आली मात्र यावेळी या क्षेत्राची पूर्ण कंबर मोडून गेली. दुसऱ्या लाटेच्या माध्यमातून तर या क्षेत्राला सावरणे खूप कठीण गेले कारण पहिल्या लाटे मध्येच 40% हॉस्पिटॅलिटी आधी नष्ट झाले होतं. उरलेले 60% त्यातल्या काही हॉटेल्स रेस्टॉरेंट ने पुन्हा प्रयत्न करून आपली आर्थिक बाजू सक्षम करण्याच्या मार्गावर सुरू होतात तोच दुसरी लाट आली त्यानंतर पुन्हा अजून कोरोनाची तिसरी लाट आली आणि या क्षेत्राला पूर्ण धुळीस मिळवले.

या क्षेत्रातील एक बाजू सांगितली जाते की झोमॅटो आणि स्विगी सारखी जे काही होम डिलिव्हरी करणाऱ्या कंपन्या आहेत त्यातून त्यांना मात्र थोडाफार प्रमाणामध्ये फायदा झालेला दिसून येतो. Mid covid 19 च्या रिपोर्ट नुसार त्यांचा व्यावासात सकारात्मक झाला. कारण की आउटडोर डायनिंग पूर्ण बंद होते जे काही ऑर्डर व्हायची ती पूर्णता याच चॅनेलच्या माध्यमातून व्हायची. हॉस्पिटॅलिटी आणि हॉटेल रेस्टॉरेंट यांचा व्यवसाय हा डायनिंग वर चालणारा, म्हणजे तिथे येऊन खाणाऱ्यांच्या भरवशावर चालणारा असतो. एवढे असूनही मात्र सरकारने कुठलीही मदत या क्षेत्राला न देता त्यांच्या समस्येत वाढ केली. रेस्टॉरेंट इंडस्ट्रीची अपेक्षा होती की बजेटमध्ये तरी त्यांना काही ठोस मदत करण्यात येईल. पण आतापर्यंत कुठलाही निर्णय सरकारकडून या क्षेत्राच्या द्रुष्टीने सकारात्मक पाहायला मिळाला नाही. रोजगार व त्यातून त्यांचे लाखोंचे होणारे नुकसान या सगळया बाबीला कोरोना मोठ्या प्रमाणावर जबाबदार ठरला असे आपल्याला म्हणता येईल.

पर्यटन क्षेत्राला बाहेर गेल्याशिवाय फायदा मिळू शकत नाही. पर्यटन म्हटल्यानंतर आपल्याला बाहेर जावं लागेल आणि बाहेर जाण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर हरकती घेण्यात आल्या होत्या. पर्यटन तर सोडाच एखाद्या जिल्ह्याच्या बॉर्डर मधून दुसऱ्या जिल्ह्यामध्ये जाणे सुद्धा त्या वेळी कठीण होऊन बसलं होत. काही लोक जे बाहेर गेले ते बाहेरच राहिले आणि त्यामुळे पर्यटन व्यवसाय पूर्णपणे डबघाईला आल्याचे आपणास दिसून येते. पर्यटन क्षेत्रामध्ये जो रोजगार होता त्यातील 60-65 टक्के रोजगार या कोरोनाच्या काळामध्ये नष्ट झाल्याचे आपल्याला अनेक अहवालांच्या माध्यमातून दिसून येते. इतिहासात आजपर्यंत एखाद्या पर्यटन स्थळ सुरु झाल्यानंतर ते इतक्या कालावधीसाठी बंद पडलेलं आपण कधी अभ्यासलेलं नसेल किंवा ऐकलं नसेल. म्हणजे अनपेक्षित असा वाईट

परिणाम या पर्यटनाच्या क्षेत्रावर हॉटेल रेस्टॉरेंट वर पडलेला आपल्याला दिसून येतो

दारिद्र्य आणि बेरोजगारी : (Poverty & Unemployment)

कोरोना महामारीचा ज्या विविध क्षेत्रांवर परिणाम झाला त्यातील एक क्षेत्र म्हणजे दारिद्र्य आणि बेरोजगारी होय. कारण आर्थिक क्रियाकलाप मधील घट आणि व्यवसायामधील टाळेबंदीमुळे 23 ते 24 टक्के रोजगार कमी झाले. कोरोनाची दुसरी व तिसरी लाट असताना आपल्याला समजून आले आहे की, आता आपल्याला यापासून वेगळे राहून अर्थव्यवस्था चालवता येणार नाही. म्हणून कोरोना सोबत समायोजन करून कार्य करावे लागेल असे गृहीत धरल्या गेले. त्यातूनच आर्थिक क्रिया वाढवल्या जात आहेत. पण तरीही मात्र अजीम प्रेमजी युनिव्हर्सिटी सेंटर फॉर सस्टेनेबल एम्प्लॉयमेंट नी अधोरेखित केले की, कशा प्रकारे उत्पन्न आणि रोजगार हे महामारी पूर्वीच्या स्थिती पर्यंत पोचू शकला नाही. महामारी मुळे घसरलेला विकासदर अजून सुद्धा पूर्वस्थितीत आला नाही. त्याच प्रकारे दुसरा रिपोर्ट 5 मे 2021 ला स्टेट ऑफ वर्किंग इंडिया 2021 चा One Year of Covid-19 आला त्यामध्ये त्यांनी असे स्पष्ट केले की, या आजच्या पूर्ण वर्षांमध्ये महिलांनी पुरुषांच्या तुलनेत जास्त रोजगार गमावला आहे. 47 ते 50 टक्के स्त्रियांना रोजगार गमवावा लागला आहे. तसेच जवळपास अर्धे औपचारिक रोजगार करणाऱ्या लोकांना अनौपचारिक रोजगाराकडे वळावे लागले, म्हणजे औपचारिक रोजगारात 50 टक्के घट झाली. यावरून असे स्पष्ट होते की, कोरोना महामारी आणि टाळेबंदीची सर्वात जास्त मार कोणाला बसली असेल तर ते म्हणजे गरीब वर्गाला होय. आधीच त्यांना उत्पन्नाचे साधन मर्यादित आणि त्यातून तेही त्यांच्या हातून गेल्यामुळे त्याची बचतच नसताना त्यांना या संकटाचा सामना करावा लागला. प्रस्तुत रिपोर्ट हे सांगतो की, देशातील दोनशे तीस दशलक्ष म्हणजे 23 करोड भारतीय या महामारीच्या प्रभावामुळे राष्ट्रीय किमान मजुरी गरिबी रेषेच्या खाली गेले आहेत.

कोरोना महामारी मध्ये टाळेबंदी सुरू झाल्यामुळे सर्वांना घरात थांबावे लागले. बहुतांश लोकांचा रोजगार आणि धंदे बुडाले. गाड्यावर माल विकणारा, सलून वाला, प्रेस वाला तसेच काही दैनंदिन काम करणारे छोटे मोठे दुकानदार त्यांना त्यांचे व्यवसाय धंदे बंद करावे लागले. हे व्यावसायिक जर पन्नास ते साठ दिवस काम नाही करणार तर त्याचे कुटुंब कसे चालवायचे? तसेच जे काही अनौपचारिक रोजगारा वाले जसे की पाणीपुरीवाले वेगवेगळ्या ठिकाणी काही काळापुरते दुकान लावणारे बाहेर एखाद्या बाजारात जाऊन विकणारे असे सर्व व्यवसाय करणारे कोरोना काळात मोठ्या आर्थिक संकटात सापडले. त्याच

बरोबर टाळेबंदी काळामध्ये श्रम संकट निर्माण झाले. मजुरांना आपल्या कामाच्या ठिकाणावरून पाचशे ते हजार किलोमीटर पायी आपल्या गावी जावे लागले. हे सर्व लोक राष्ट्रीय किमान मजुरी सीमारेषेच्या जी 375 रुपये प्रतिदिन अनुप सत्यप्रती समितीच्या शिफारशी नुसार, एका महिन्याचे 9750 एवढे पैसे तरी मिळेल अशा लोकांना राष्ट्रीय किमान मजुरी सीमारेषा असे म्हटले जाते. हे 9750 रुपये एका महिन्याचे चार व्यक्तीच्या कुटुंबासाठी त्यांनी ठरवून दिले होते. म्हणजे ते एका व्यक्तीचे उत्पन्न नसून चार व्यक्तींसाठी कुटुंबाला तेवढे म्हणजे जवळपास दहा हजार रुपये प्रति महिना मिळायला पाहिजे अशी अपेक्षा होती. एका व्यक्तीचा जर विचार केला तर एका दिवसाला शंभर रुपये पेक्षाही कमी ही रक्कम येते. या रिपोर्ट नुसार 23 करोड लोक यापेक्षा खालच्या पातळीवर आले आहेत. आधीच तर आपण अंत्योदय योजना, BPL यांच्या माध्यमातून गरिबांचा आकडा किती मोठा आहे हे समजू शकतो. त्यामध्ये 23 कोटी लोकांची भर पडली. म्हणजे पहिलेच 25 ते 26 कोटी आणि त्यात 23 कोटीची भर पडली आणि सर्वात जास्त परिणाम या 23 कोटी लोकांवर झाला. कारण बीपीएल व अंत्योदय योजना असणाऱ्या लोकांना काही प्रमाणात अन्नधान्य पुरवठा पुरवले गेले. पण या 23 कोटी लोकांना जे कोरोनाच्या काळात या रेषा खाली आले. त्यांना सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा लाभ तर मिळाला नाहीच व त्यांच्याजवळील व्यवसाय आणि रोजगार पण गेला. तसेच त्यांनी आपल्या पूर्वीचा रोजगार किंवा मजुरीच्या भरवशावर काही घर खर्चासाठी कर्ज घेतली, परंतु नंतर ज्या वेळेला टाळेबंदी कमी झाली किंवा जी बंधने होती ती कमी करण्यात आली तेव्हा हे लोक जेव्हा परत आपल्या कामाच्या ठिकाणी गेले त्या वेळेला त्यांना तिथे रोजगार मिळाला नाही. रोजगार मिळाला नसल्यामुळे ते पूर्वीचे कर्ज परत करू शकले नाही. कर्जातून कर्ज वाढत गेलं हे लोक कर्जाच्या सापड्यात अडकत गेले. 2022 मध्ये साऊथ आफ्रिकेमध्ये चौथी लाट आल्याचे सांगितल्या जात आहे. महामारीच्या शेवटच्या स्थितीमध्ये किंवा उतरत्या स्थितीत असलो, तरीही खूप महत्त्वाच आहे की मागच्या दोन वर्षात कोण प्रभावित झाले. कसे प्रभावित झाले आपण कुठले कार्य केले, ते कितपत कार्यात्मक ठरले किंवा योग्य ठरले. तसेच सरकारने गरिबांसाठी ज्या काही उपाययोजना केल्या त्या प्रत्यक्षात त्या गरिबा पर्यंत पोहोचल्या का? वास्तविक पाहता सरकारने दुसऱ्या लाटेच्या वेळी आपण कोरोनाच्या लास्ट स्टेजमध्ये आहोत असं सांगितले, पण ते साफ खोटं ठरलं.

कोरोना पूर्व स्थिती (Pre-Pandemic Stage)

2016 ची नोट नोटबंदी, 2017 च्या जीएसटीची अयोग्य अंमलबजावणी अशा

संकटातून आधीच भारतीय अर्थव्यवस्था मंदी कडे झुकलेली होती, रोजगार निर्मिती मध्ये प्रचंड घट झालेली होती. विषम आर्थिक विकास अशा समस्या आधीपासून होत्या आणि त्यातच कोरोनाची भर पडली. कोरोना प्रभाव त्यातून संपूर्ण मानव जातीवर खूप मोठा विपरीत परिणाम झाला. विशेषता छोटे व्यापारी, बांधकाम आणि वाहतूक या क्षेत्रावर मोठा परिणाम दिसून येतो. छोटे व्यावसायिक जे वेगवेगळया वस्तू घेऊन रस्त्यावर बसणारे, खाली छोट दुकान लावून बसणारे, खोका लावून बसणारे, अस्थिर व्यवसाय करणारे जे लोक आहेत ते पूर्ण संकटात गेले. तर बांधकाम कामगार पण त्याच स्थितीत गेले. बांधकाम क्षेत्रातील काम धंदे बंद पडून शहरातील हजारो-लाखो स्थलांतरित कामगार होते ज्यांना गावाकडे परत यावे लागले. वाहतूक व्यवसायामध्ये काम करणार्यांची स्थिती काही वेगळी नाही. कारण वाहतूक व्यवसायामध्ये काम करणारे लोक जे ट्रक्स , ट्रॅव्हल्स चालवणारे ड्रायव्हर, मेकॅनिक त्यांच्यावर त्याचा विपरीत परिणाम होऊन त्यांच्या नोकऱ्या गेल्या. यामुळे 23 कोटी लोक किमान मजुरी दरापेक्षा खाली गेले. त्यांना कुठलेही संरक्षण नव्हते ना कुठलेही आरोग्य लाभ, नाही निवृत्ती वेतन होते. तसेच सार्वजनिक वितरण प्रणाली चे फायदे खालच्या वर्गाला मिळतील परंतु तेथील रहिवासी असावे पण जर युपी बिहारचे लोक महाराष्ट्रात येऊन काम करत असतील तर त्यांना ह्या सोयी सुविधा मिळत नाहीत. म्हणजे यामधून जे गरीब होते ते अजूनच गरीब झाले. कोरोना महामारीला एक-दीड वर्ष उलटून गेले पण अजून पर्यंत कोरोना पूर्वस्थिती निर्माण होऊ शकली नाही. थोड्या प्रमाणात शिथिलता करण्यात येते न येते तोच दुसरी लाट तिसरी लाट येऊन अशा रोजगारावर प्रभाव पाडत गेली. महिलांसाठी तर अजूनच बिकट परिस्थिती या रिपोर्टमध्ये निदर्शनास येते. 46.6 टक्के महिलांचे रोजगार कायमचे गेले म्हणजे त्या महिला परत त्यांच्या नोकरीवर जाऊ शकल्या नाहीत. अर्थात पन्नास टक्के महिला बेकार झाल्या. पुरूष तरी काही तडजोड करून छोट्या-मोठ्या ठिकाणी नोकरी करायला लागले.

सदर अहवालामध्ये या परिस्थितीवर उपाय म्हणून काही सूचना केलेल्या आहेत.

1) या 23 कोटी लोकांना मोफत राशन देण्यात यावे.

2) राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेमधील 100 दिवसांची हमी 150 दिवसाची करण्यात यावी.

3) महिलांसाठी काही विशेष योजना करण्यात याव्यात.

4) मौद्रिक आणि राजकोषीय नीतीच्या माध्यमातून काही उपायोजना कराव्या.

बालकामगार आणि श्रम शक्ती (Child Labour & Labour Force)

बालमजुरी म्हणजे कोणत्याही प्रकारच्या कामाद्वारे मुलांचे शोषण जे मुलांना त्यांचे बालपण हिरावून घेते, त्यांच्या नियमित शाळेत जाण्याच्या क्षमतेत अडथळा आणते आणि मानसिक, शारीरिक, सामाजिक आणि नैतिकदृष्ट्या हानिकारक असते. कोरोना महामारीचा बालकामगार आणि श्रम शक्ती वर नकारात्मक परीणाम झाल्याचं दिसते. भारतात बाल मजूर एक करोड पेक्षा जास्त आहेत. कोरोना महामारी च्या काळात यामध्ये आणखी भर पडली आहे. आरोग्यास हानिकारक उद्योगामध्ये मुलांना जाऊ दिले जात नाही. परंतु या काळात अशा ठिकाणीपण हे मजूर ढकलल्या गेले. 2021 च्या आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO) आणि युनिसेफच्या (UNICEF) रिपोर्ट नुसार 2022 च्या शेवटपर्यंत जगातील चाईल्ड लेबर मध्ये नऊ दशलक्ष बाल मजूर जास्तीचे वाढतील. भारतात कोरोना काळात जवळपास दोन वर्षे शाळा बंद होत्या. आर्थिक संकट आल्यामुळे शहरात राहणारे लोक स्थलांतर करून गावात गेले. त्या ठिकाणी त्यांच्या योग्यतेचे काम त्यांना मिळाले नाही. त्यातून त्यांना कोणतेही काम करण्याची गरज भासली. कारण हे पूर्ण असुरक्षित स्थलांतर म्हणाव लागेल.असुरक्षित स्थलांतरतून बाल मजुरांच्या संख्येमध्ये वाढ झाली.

बालकामगार च्या बाबतीत भारतामध्ये दोन तरतुदी आहेत

1) राज्यघटनेतील कलम 24

2) बालकामगार प्रतिबंधक व नियमन कायदा 1986

कलम 24

कलम 24 नुसार 14 वर्षे वयाखालील कोणत्याही बालकास कोणतेही कारखान्यात वा खाणीत काम करण्यासाठी नोकरीत ठेवले जाणार नाही. अथवा अन्य कोणत्याही धोक्याच्या कामावर त्याला लावले जाणार नाही. यावरून हे कलम धोका नसलेल्या कामावर बालकास कामावर जाण्यास प्रतिबंध करत नाही.

बालकामगार प्रतिबंधक व नियमन कायदा 1986

बालकामगार प्रतिबंधक व नियमन कायदा 1986 हा त्याविषयीचा सर्वात महत्त्वाचा कायदा आहे, इतरही कायद्याअंतर्गत बालकामगारांचे संरक्षण करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. संविधानात चौदा वर्षापर्यंत उल्लेख होता. या कायद्यामध्ये बालक कोणाला म्हणायचं? याची व्याख्या त्याबद्दलचं कायद्यात तरतुदी केलेल्या आहेत. 2016 मध्ये या कायद्यामध्ये दुरुस्ती करुन

14 ते 18 पण बालक असणार आहे अशा पद्धतीची व्याख्या केलेली आहे. ILO नुसार 2017 ते 2021 पर्यंत दरवर्षी पन्नास हजार चाईल्ड लेबर कमी होत आहेत. मागील शतकात बालकामगार 38 टक्क्यांनी घटले. दरवर्षी जवळपास पन्नास हजार बालकामगार बाहेर काढले जात होते. हे बालकामगारांचे प्रमाण कमी होत त्यात सुधारणा होत होती. जागतिक पातळीवर मागच्या दशकात यामध्ये 38 टक्के घट झाली. वेगवेगळे NGOs त्यासाठी प्रयत्न करत आहेत. थोडक्यात बालकामगारांचे प्रमाण कमी करण्यात आपण यशस्वी होत असतांनाच परिस्थिती अशी झाली की, कोरोना काळात 27 कोटी विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेणे अशक्य झाले. ILO च्या रिपोर्टनुसार, 2022 मध्ये 90 लाख मुलं बालकामगार मध्ये वळतील जे या महामारीच्या आधी शाळेत होते. कोरोनाच्या काळात त्याचं शिक्षण बंद पडलं व त्यातून हे बालकामगार वाढले, विरुद्ध स्थलांतरणामुळे (reverse migration) जे शहरातून गावात आले ते गावात रोजगार नाही म्हणून मिळेल ते काम करायला लागले त्यांच्या सोबत त्यांची मुलं मदत म्हणून कामाला लागले. त्याच बरोबर शहरातीलही काही अशा वस्त्या असतील की, ज्या ठिकाणी लहान मुलं आहेत त्यांना शिक्षण उपलब्ध होऊ शकले नाही. आई वडिलांची नोकरी गेली, कमावण्याचे साधन गेले ते एखाद्या छोट्या मोठ्या कामातून काही तरी कमावतात घर चालवतात त्यांना त्याची ही लहान मुलं हातभार लावण्यातून बाल कामगार वाढत गेल्याचे दिसून येते. कोरोना काळात शाळा बंद असल्यामुळे आभासी शिक्षण घेता येऊ शकत नसल्याकारणाने रिकामे झालेले आणि आई-वडिलांचा रोजगार गमावलेले सगळी मुलं पर्यायाने त्यांच्यासोबत कुठल्या ना कुठल्या कामांमध्ये गुंतून गेल्याचे चित्र दिसून येते . यामुळे श्रम शक्तीचे प्रमाण वाढेल हा खूप मोठा परिणाम होईल. असे रिपोर्ट मध्ये वर्तविले आहे. त्याचबरोबर त्यांच्या आरोग्यावर तर हानीकारक प्रभाव होईलच परंतु देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर त्याचा विपरीत परिणाम होईल यात शंका नाही.

पर्यावरणावरील परिणाम (Environment Effect)

पर्यावरणावर कोरोना विशेषता टाळेबंदीचा सकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येते. टाळेबंदी च्या काळात हवेतील प्रदूषणाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात कमी झाल्याचे आढळून आले. पंजाबच्या जालंदर पासून हिमालयाच टोक दिसायला लागले होते. जे 140 किलोमीटर दूर आहे म्हणजे वीस तीस वर्षात पहिल्यांदा हवा एवढी स्वच्छ झाल्याचे दिसून आले. फक्त भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगभरातील हवेतील प्रदूषणाचे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसून आले. नायट्रोजन डायॉक्साईड

(NO2) हे अशी एक टॉक्सिक वायू आहे जी गाडीच्या इंजिन, फॅक्टरी मधून निघते. WHO च्या नुसार ही गॅस 200 मायक्रो ग्रॅम पर क्युबिक सेंटर कॉन्सन्ट्रेशन मध्ये असेल तर आपल्या श्वासोच्छवासावर त्याचा वाईट परिणाम होतो. त्यातून प्राणघातक रोग निर्माण होऊ शकतात, जसे अस्थमा, दमा, फुफ्फुसाचे रोग, परंतु कोरोना टाळेबंदीच्या काळात रोडवरील गाड्या तसेच कंपन्या सर्व बंद झाल्यामुळे जगभराच्या शहरांमध्ये NO2 चे कॉन्सन्ट्रेशन खूप कमी पातळीवर आले. यामध्ये चीन , स्पेन, इंग्लंड, इटली आणि हीच स्थिती भारतीय शहरांमध्ये पण दिसून आली. दिल्ली, मुंबई, चेन्नई, हैदराबाद, बंगलोर हळुहळु या ठिकाणी या टॉक्सिक गॅसचे प्रमाण कमी कमी होत गेले.

दिल्ली जल बोर्डचे व्हाईस चेअरमन श्री राघव चड्डा यांनी आपल्या वक्तव्यामध्ये औद्योगिक वेस्टेज कमी झाल्यामुळे यमुना नदीच्या शुद्धतेत भर पडली असे सांगितले. आणि त्यातून आपल्याला एक बाब लक्षात घ्यायला पाहिजे की, सरकारने जर व्यवस्थित औद्योगिक वेस्ट ची विल्हेवाट लावली तर भविष्यात पाण्याच्या प्रदूषणाची समस्या खूप कमी करता येवु शकते. एकच नाही तर सर्व नद्या, तलाव, तळी, धरणे प्रदूषित झाले होते. त्याच्या प्रदुषणातही कमी आलेली आपल्याला या काळामध्ये दिसून येते. त्याचबरोबर पर्यावरणामधील कार्बन-डाय-ऑक्साइडचे (CO2) प्रमाणही कमी झालेले आपल्याला त्या काळात दिसून आले. एकंदरीत पर्यावरणावर कोरोना कालावधीचा सकारात्मक परिणाम आपल्याला दिसून येते. परंतु ते परिणाम मात्र आपल्याला दीर्घकालीन बनवता येते का? त्याला दीर्घकालीन स्वरूप कसे देता येईल? याकडे आपले लक्ष असायला पाहिजे कारण जशी टाळेबंदी शीथिल झाली. पुन्हा कारखाने आणि वाहतुकीचे साधने सुरू झाली. आणि CO2 चे प्रमाण वाढायला लागले आहे. परंतु मधल्या काळात झालेला चांगला परिणाम जर आपण लक्षात ठेवून समोरचे पावले उचलली तर आपल्याला प्रदूषण कमी करता येवु शकते. तसेच या काळामध्ये ज्या वस्तू वापरल्या गेल्या जसे वेगवेगळ्या किट्स, मास्क, सानिटायझर बॉटल , प्लास्टिक अशा वस्तूची विल्हेवाट आपण कशा पद्धतीने लावली ही मोठी नजरेत न येणारी बाब आहे. तो एक पर्यावरणाचा नकारात्मक परिणाम झाला असे आपल्याला म्हणता येईल.

कोरोना महामारीचे इतर सर्वसाधारण परिणाम

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे महत्त्व कळले

या महामारी च्या काळामध्ये ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची ताकद जगाला दिसली महामारी चा परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये तुलनात्मकदृष्ट्या

कमी पाहायला मिळतो आणि त्याचबरोबर त्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेशी जुळलेले क्षेत्र ती सुद्धा कमी प्रमाणात आपल्याला प्रभावित झालेले दिसतात. वित्तीय वर्ष 2021 च्या पहिल्या सहा महिन्यांमध्ये कृषीचा विकास दर 3.4 टक्के आणि या काळा मधले एकमेव एकमेव क्षेत्र आहे जे सकारात्मक दृष्टीने वाढत गेलेले आहे.

उपभोक्त्या खर्चाच्या स्वरूपामध्ये बदल झाला

एचडीएफसी बँकेचे मुख्य अर्थशास्त्रज्ञ अभिक बरुवा यांच्यामते महामारीच्या काळामध्ये उपभोक्त्याच्या व्यवहारांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल झाल्याचे दिसून येतात. घरांमध्ये राहण्याचे निर्देश असतील, सामाजिक अंतर असेल, Work from Home असेल यांच्या माध्यमातून उपभोक्त्यांच्या व्यवहाराची पद्धत बदलत गेली. म्हणजे सोशल डिस्टंसिंग मुळे स्वतःचं वाहन खरेदी करण्यावर उपभोकत्याचा भर दिसतो. त्यामुळे ऑटो सेक्टरला बळ मिळालं, त्याच बरोबर Online Shopping, ऑनलाइन सेवा, E-education, कन्सल्टान्सी या संदर्भामध्ये सुद्धा मागणी वाढली. त्याच बरोबर काही अशी क्षेत्रे आहेत की त्यांची गरज आपल्याला या काळात पडली त्यामध्ये लॅपटॉप, कॉम्प्युटर, स्मार्टफोन आणि इतर इलेक्ट्रोनिक साहित्य इ. यांच्या मागणीमध्ये मोठी वाढ झालेली आपल्याला दिसून येते.

बचतीची सवय लागली

कोरोना महामारी सुरू असताना हाऊसहोल्ड सेविंग च्या सवयींमध्ये बदल दिसून आला. तसे पाहता आर्थिक विकासाचा दर महामारीच्या काळामध्ये अनिश्चित बनला होता. त्यातून बचतीचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. रिझर्व बँकेच्या अंदाजानुसार वित्तीय वर्ष 2021 च्या पहिल्या तिमाहीमध्ये हाऊसहोल्ड फायनान्शियल सेविंग जीडीपीच्या 21.4 टक्के झाली होती. जी 2020 च्या चौथ्या तिमाहीच्या मध्ये फक्त 10.8 टक्के होती.

MSMEs सेवा क्षेत्रावर प्रभाव

कोरोना महामारी च्या काळामध्ये सर्वात जास्त नकारात्मक प्रभाव छोटे मध्यम व्यवसाय म्हणजेच MSMEs क्षेत्र आणि त्याच्याशी संबंधित काही सेवा आहेत त्यावर अधिक विपरीत परिणाम दिसून आला आहे. कोरोना व्हायरस पसरल्यानंतर राज्य सरकारांनी टाळेबंदीला सुरुवात केली. मुक्त संचार बंद झाला. त्यामधून बेरोजगारी वाढत गेली, सार्वजनिक परिवहन बंद झाले, कार्यक्षेत्र, यात्रा बंद झाल्या आणि यामध्ये संघटित रोजगारा बरोबरच या क्षेत्राशी निगडित असलेला फार मोठा असंघटित रोजगार होता तोही याच्या

माध्यमातून नष्ट झाला. ते लोक आपल्या शहरांमध्ये अथवा गावांमध्ये परत जाण्यासाठी मजबुर झाले. इमर्जन्सी क्रेडिट गॅरंटी स्कीम (ECGS) च्या माध्यमातून हळूहळू परिस्थिती सुधारत असल्याचे सांगितले जात आहे. परंतु ती स्कीम तेवढ्या प्रमाणावर सफल झालेली आपल्याला दिसत नाही. महामारी च्या काळात सेवा क्षेत्रामध्ये ट्रॅव्हल, पर्यटन, ट्रान्सपोर्ट, हॉटेल रेस्टॉरेंट इ. सेवाक्षेत्र तर पूर्णत नेस्तनाबूत झाले. लसीकरण झाल्यानंतर या क्षेत्रामध्ये सुधारणा होण्याची शक्यता आहे. पण सध्या तरी अशा कुठल्याही प्रकारची आपल्याला सकारात्मकता दिसत नाही. Confederation of All India Traders च्या नुसार ऑक्टोबर नोव्हेंबरच्या दरम्यान मागणीमध्ये 10.8 टक्के वाढ झाली. आणि बाजारामध्ये थोडी तेजीची परिस्थिती वाढत असल्याचे दिसत आहे. हा एक आशेचा किरण आपल्याला त्यामधून सांगता येईल.

'Work from Home' संस्कृतीचा विकास

कोरोना काळात काम करण्याच्या पद्धतीमध्ये सुधारणा किंवा विकास झाला असे म्हणता येऊ शकते. कारण या काळामध्ये Work from Home किंवा Work from Anywhere जेथे आपण आहो तेथून आपण ऑनलाईन पद्धतीने सोशल डिस्टंसिंग पाळून कार्य करत होतो. हा कोरोनाचा परिणाम सांगता येईल. त्याआधी लोकांना काम करण्यासाठी शारीरिक उपस्थिती आवश्यक होती. त्याची आता गरज राहिली नाही असे म्हटल्या पेक्षा त्याला पर्याय म्हणून आपण ही एक नवीन पद्धती विकसित केली. अशा प्रकारची नवीन संस्कृती आपल्याला निर्माण झालेली दिसून येते.

आरोग्य आणि औषधी क्षेत्रामध्ये नवप्रवर्तन

कोरोना काळात आरोग्य आणि औषधी क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक सुद्धा करण्यात आली. नवीन प्रकारच्या संशोधनाला चालना देण्यात आली. त्यामध्ये नवप्रवर्तन आपल्याला घडून आलेले दिसून येते. कोरोनावर वेगवेगळ्या प्रकारच्या लसी या काळामध्ये आलेल्या दिसतात. मोठ्या प्रमाणावर कोविड सेंटरची स्थापना करण्यात आली. त्याच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर आपण आरोग्याच्या बाबतीतल्या नवीन पद्धती शोधून काढल्या. त्याचबरोबर आरोग्याच्या बाबतीमध्ये कशा पद्धतीने आपली रोगप्रतिकार शक्ती वाढेल यासाठी प्रत्येकाने प्रयत्न करायला सुरुवात केली. आरोग्याकडे विशेष लक्ष द्यायला सुरुवात याकाळामध्ये झाली. या साथीने आपल्याला आर्थिक शहाणपणाचे धडे शिकवले. तुम्ही नियमित गुंतवणूक आणि लिक्विट फंडांद्वारे आर्थिक नियोजन केल्यास अशा प्रकारच्या संकटात

तुम्हाला नक्कीच मदत होते. कठीण परिस्थितीवर आपण कशी मात करायची हे यातून शिकता आले. आपल्या उत्पन्नाच्या प्राथमिक स्रोतापासून ते दुय्यम स्रोतापर्यंत नेहमीच एक आपत्कालीन योजना असावी लागते. तसेच टाळेबंदी दरम्यान तरलतेच्या अभावामुळे कुटुंबांना प्रचंड त्रास झाला. अशा स्थितीत संकट काळावर मात करण्यासाठी तरलतेची गरज असते आणि ती केवळ पर्यायी उत्पन्नाच्या स्रोताद्वारेच मिळवता येते.

संदर्भ सूची :

- Bell, A., & Jones, K. (2015). Explaining fixed effects: Random effects modeling of time- series cross-sectional and panel data. Political Science Research and Methods, 3(1). 133-153.
- Ramani et al.(ed) (2008). Strategic issues and Challenges in Health Management, Sage Publications, New Delhi.
- Chen, L., Raitzer, D., & Hasan, R. (2020). What works to control COVID-19? Econometric analysis of a cross-country panel, ADB Economics Working Paper Series, No. 625.
- Das, A., Ghosh, S., Das, K., Basu, T., Dutta, I., & Das, M. (2021). Living environment matters: Unravelling the spatial clustering of COVID-19 hotspots in Kolkata megacity, India. Sustainable Cities and Society, 65, 102577.
- Dimple Rawat, Vivek Dixit, Sarthak Gulati, Shreya Gulati, Arti Gulati. Impact of COVID-19 outbreak on lifestyle behaviour: A review of studies published in India Author links open overlay panel
- Gaiha, R., Jha, R., & Kulkami, V. (2014). Diet, malnutrition and disease: The Indian experience. Oxford University Press.
- Gebhard, C., Regitz-Zagrosek, V., Neuhauser, H. K., Morgan, R., & Klein, S. L. (2020). Impact of sex and gender on COVID-19 outcomes in Europe. Biology of Sex Differences, 11(1).
- Goyal & Kumar (eds). (2002). Management of Hospitals: Hospital Administration in the 21st Century, Deep & Deep Publications, New Delhi.
- Goyal, Hitesh)2020). Futuristic Society After COVID-19 in India and Abroad: (Challenges and Possibilities) Paperback – 28 August 2020
- Im, K. S., Hashem Pesaran, M., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. Journal of Econometrics, 115, 53- 74.
- Jatinder Garg, Ajay Dutta, Sonu Bala Garg (2020), COVID-19 and the Healing Touch of Technology Paperback – 6 August
- Joe, W., Kumar, A., Rajpal, S., Mishra, U. S., & Subramanian, S. V. (2020). Equal risk, unequal burden? Gender differentials in COVID-19 mortality in India. Journal of Global Health Science, 2(1).
- Khalatbari-Soltani, S., Cumming, R. G., Delpierre, C., & Kelly-Irving, M. (2020). Importance of collecting data on socioeconomic determinants from the early stage of the COVID-19 outbreak onwards. Jounal of Epidemiol Community Health, 74(8), 620-623.

- Gandhi, Priyam and Mody (2022), A Nation to Protect: Leading India Through The Covid Crisis Hardcover.
- Rao, N. (2018). Healthcare financing: Who is paying? PRS Legislative Research.
- Shailesh Rathod, (2020). A book about the corona virus. Information on symptoms and precautions are included in this book, Gujarati Edition.
- Sugirthavani, A. (2007). Deteminants of Nutritional Status of Children in Urban households in Himanshu Shekar (Eds), Health Economics in India, New Century Publications, New Delhi
- Sumitra Pokhrel and Roshan Chhetri A Literature Review on Impact of COVID-19 Pandemic on Teaching and Learning
- Sundari Ravindran T K (2011). Public Private Partnerships in Maternal Health Services, Economic and Political Weekly, November 26, 2011.
- Suresh, M. (2008); Economics of Primary Healthcare, Mohit Publications, New Delhi
- Swapna, and Patil (2010). Health and PHCS in Karnataka: An Inter-Divisional Analysis, Southem Economist, Bangalore
- Upadhyay, Sweta and Jain, A. K. (2007). Healthcare and Awareness among Urban Educated Females in Himanshu Shekar (Eds) Health Economics in India
- Kadrolkar, Vilas M (2012). Economic Paradigms of Healthcare in India Issues and Challenge, Global Research Publications, New Delhi
- https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.GD.ZS?locations=IN
- http://www.statista.com/statistics/684924/india-public-health-expenditure/
- https://www.covid 19india.org/
- Indian Scientists Response to COVID-19

Women’s Empowerment in Maharashtra: Evidence from NFHS 5

Aparna Samudra
Assistant Professor,
Department of Economics, RTM Nagpur University

Abstract: Women's empowerment refers to the process of enabling women to gain greater control over their own lives and the resources that affect them. It involves increasing women's access to education, employment, healthcare, and other resources, as well as improving their status and influence in their households, communities, and societies. Women's empowerment also involves changing attitudes and norms that contribute to gender inequality, such as discrimination and patriarchal attitudes. It requires creating an environment that is supportive of gender equality and empowering women to make decisions about their own lives and to participate fully in all aspects of society. Using the survey data of National Family Health Survey (NFHS), this paper estimates the gender bias and women empowerment indices in Maharashtra. The results show that there has been a decline in women empowerment in Maharashtra over a period of NFHS 4 and NFHS 5 survey. The decomposition of the women empowerment index indicates that the state needs to work upon the property rights policy for women along with promoting women voice in decision making.

Keywords: Women empowerment, NFHS, Maharashtra. Gender bias

Introduction:

Women's empowerment refers to the process of giving women the power and means to control their own lives, including the ability to make their own decisions, access resources and opportunities, and participate in the political and economic spheres on an equal basis with men. This can include initiatives to improve education and employment opportunities, as well as efforts to promote women's rights and address discrimination and violence against women. It is the attitude and thoughts which to a large extent determine the level of women empowerment. Sen (2000) states,

“The expansion of women's capabilities not only enhances women's own freedom and well-being, but also has many other effects on the lives of all. An enhancement of women's active agency can, in many circumstances, contribute substantially to the lives of all people – men as well as women, children as well as adults.”

This article, using the National Family Health Survey (NFHS) published

by the Ministry of Health and Family Welfare, Government of India, attempted to define the Composite Women's Empowerment Index for Maharashtra. The measure of women's empowerment is based mainly on three indicators, viz. their employment and earning status, ownership of assets and participation in decision making. Each of these indicators provides a different dimension of empowerment. The proportion of the responses of women and men for each category is used to calculate gender parity index for each and thereafter the composite index of women empowerment. Section 2 of this paper describes the materials and methods used to calculate, Section 3 describes the results of these indices from NFHS 5 and NFHS 4 discuss the probable reasons backed by evidences and is followed by conclusion in Section 4.

Materials and method

Women's empowerment, expressed in decision-making about health, household purchases, etc., employment status and property ownership, represents a stage in the development of women's autonomy. The difference between these variables can help estimate the gap between men and women. For this analysis, data has been taken from India's 2015–2016 National Family Health Survey-4 (NFHS-4) and 2019-21 National Family Health Survey-5 (NFHS-5). Both NFHS-4 & NFHS-5 gather data on certain features such as duration of employment, method of payment for employment, participation in decision-making for healthcare and making household purchases, having access to money and ownership of assets. Taking these surveys as the main source of information, the objective of the present study is to determine gender inequality in these variables and constructing a composite index of women empowerment in Maharashtra.

NFHS 4 collected information from 26,890 households, 29,460 women age 15-49 (including 4,707 women interviewed in PSUs in the state module), and 4,811 men age 15-54 years across all 36 districts of Maharashtra (Ministry of Health and Family Welfare Government of India, 2018). The information for NFHS 5 was collected from 31,643 households, 33,755 women age 15-49 (including 5,078 women interviewed in PSUs in the state module), and 5,497 men age 15-54 years (Ministry of Health and Family Welfare Government of India, 2021).

Using the information and data in these two surveys the following indices for Maharashtra are constructed in this paper:

- ***Gender Bias index in employment***

Gender Parity Index of employment (GPIe)	=	Percentage of women employed in the past 12 months/ Percentage of men employed in the past 12 months
Gender Parity Index of cash earnings (GPIce)	=	Percentage of women receiving Cash for employment / Percentage of men receiving Cash for employment
Gender Parity Index of wage non-payment (GPIwnp)	=	Percentage of men not paid for employment / Percentage of women not paid for employment
Gender bias Index in employment (GBIem)	=	**GPIe +GPIce+ GPIwnp/3**

- ***Gender bias in household decision making***

Gender Parity Index for decision of own healthcare (GPIoh)	=	Percentage of women who mainly decide about their own healthcare/ Percentage of men who mainly decide about their own healthcare
Gender Parity Index for decision of major household purchase (GPIhp)	=	Percentage of women who mainly decide major household purchases / Percentage of men who mainly decide about major household purchases
Gender bias Index in decision making (GBIdi)	=	**GPIoh +GPIhp/2**

- ***Gender bias in asset holding***

Gender Parity Index for Ownership of a house alone or jointly (GPI $_{hown}$)	=	Percentage of women who own a house alone or jointly/ Percentage of men who own a house alone or jointly
Gender Parity Index for land ownership (GPI $_{lown}$)	=	Percentage of women who own land alone or jointly/ Percentage of men who own land alone or jointly
Gender bias Index in asset holding (GBIah)	=	**GPI $_{hown}$ + GPI $_{lown}$ / 2**

The composite index of women empowerment is the average of the above three indices represented as follows:

Composite Index of women empowerment	=	**(GBIem+ GBIdi+ GBIah)/3**

The value of the index will lie between zero to one, where value closer to one indicates no gender bias or complete gender equality.

Results and Analysis

Employment levels can be a useful indicator of economic empowerment for women, as having a job can provide women with financial independence, improved status and decision-making power within their families and communities, and greater access to resources and opportunities. However, it's important to note that just having a job is not a sufficient measure of economic

empowerment. The types of work women are employed in, the conditions of their employment, and their earning levels are also important factors to consider. Women may be employed in low-wage, insecure, and vulnerable jobs, which may not provide the same benefits as stable, well-paying employment. Therefore, employment levels should be considered in conjunction with other indicators, such as women's earnings and access to financial resources and assets, to get a full picture of their economic empowerment.

Table 1 shows the gender bias in employment in Maharashtra. The index using the data from NFHS 4 and NFHS 5 that the disparity in employment has marginally improved. The improvement can be attributed to the increase in proportion of women employed which has gone up from 36% to 41%, and a siginifu8cant decline in the number of women who remained unpaid for their work.

Table 1: Employment and earnings of men and women

	NFHS 4				NFHS 5			
Employment and cash earnings of women and men	**Percentage of Women**	**Percentage of Men**	**Gender parity index**	**Gender bias Index of in**	**Percentage of Women**	**Percentage of Men**	**Gender parity index**	**Gender bias Index of in**
Percent employed in the past 12 months	35.9	82.5	0.44		40.9	81.5	0.50	
Percent distribution of employed respondents by earnings paid in cash	77.3	89.7	0.86	**0.56**	80.7	87.4	0.92	**0.58**
Percent not paid for employment	18	7	0.39		14.2	4.4	0.31	

Source: Authors work

It is notable that 14% of women remained unpaid for their work and around 20% of women didn’t receive their earnings in cash. There is significant gender gap of around 10% in wages not received for employment and 7% more men received their wages in case. These two indicators point towards the gender pay gap. International Labour Office (2020) reports that Indian women earn, on average, 48% less than their male counterparts. However, the gap between men and women has decreased over the years, as shown by the National Sample Survey Office's labor force survey data.

The gender pay gap is partly due to individual differences, like education and experience. But a big part of the gap can be explained by discrimination against women or men based on their sex or gender. Cultural biases and stereotypes about women's abilities and worth can also

contribute to the gender pay gap. For example, women may be undervalued in the workplace and receive lower pay for the same or similar work compared to their male colleagues (Ferguson, 2022).

Women's participation in household decision-making is another aspect of economic empowerment and financial security, as well as the well-being of their families. Women's ability to make decisions about their own lives and the lives of their families can also impact their status and influence within the household and community. However, in many societies, women's decision-making authority in the household is often limited by cultural norms and attitudes that view men as the primary decision-makers. This can result in women being excluded from important decisions about household finances, health, and education, among other areas.

The NFHS documents the responses of men and women in the decision-making process. These decisions making aspects include involvement in decision making regarding health care, major household purchases and visit to family and relatives. Table 2 lists the proportion of men and women who take decision regarding their own healthcare and major household purchases.

Table 2: Participation in Decision making

<table>
<tr><th></th><th colspan="4">NFHS 4</th><th colspan="4">NFHS 5</th></tr>
<tr><td>Participation in decision making</td><td>Percentage of Women</td><td>Percentage of Men</td><td>Gender parity index for decision making</td><td>Gender bias Index in decision making</td><td>Percentage of Women</td><td>Percentage of Men</td><td>Gender parity index for decision making</td><td>Gender bias Index in decision making</td></tr>
<tr><td>Percentage of who mainly decide about their own healthcare</td><td>12.6</td><td>36.1</td><td>0.35</td><td rowspan="2">0.34</td><td>11.8</td><td>33.7</td><td>0.35</td><td rowspan="2">0.30</td></tr>
<tr><td>Major household purchases</td><td>5.9</td><td>17.9</td><td>0.33</td><td>5.5</td><td>21.2</td><td>0.26</td></tr>
</table>

Source: Authors work

The gender bias index in decision making for both the surveys remains low at 0.34 and 0.30, with NFHS 5 showing a further increase in gender disparity. Women's participation in decision-making regarding their own healthcare is important for their health and well-being. When women are able to make informed decisions about their own health, they are more likely to seek care when needed and receive care that is appropriate and meets their needs. Women's ability to make decisions about their own health can also impact their status and influence within their households and communities (Sengupta, 2016).

It's important to note that just having a job is not a sufficient measure of economic empowerment. Employment levels should be considered in conjunction with other indicators, such as women's earnings and access to financial resources and assets, to get a full picture of their economic empowerment. Asset ownership by women also is an implicit indicator of their empowerment as it provides them with financial independence, stability, and security.

Assets such as property, land, or savings can serve as a source of income and provide women with the means to make important decisions about their lives and the lives of their families. Women's ownership of assets also helps to break down gender-based power imbalances, as it gives women greater bargaining power and decision-making ability within their families and communities. However, women often face significant barriers to acquiring and owning assets, including discriminatory laws and practices, limited access to credit, and social and cultural attitudes that view women as secondary to men in terms of property and financial rights.

Table 3 describes the status of ownership of physical assets holding amongst the sample by men and women in Maharashtra in the last two National Family Health Surveys.

Table 3: Ownership of assets of men and women

	NFHS 4				NFHS 5			
Ownership of assets	**Percentage of Women**	**Percentage of Men**	**Gender parity index for asset ownership**	**Gender bias Index of asset ownership**	**Percentage of Women**	**Percentage of Men**	**Gender parity index for asset ownership**	**Gender bias Index of asset ownership**
Own a house alone or jointly	33.2	47.4	0.70	**0.72**	21.5	44	0.49	**0.52**
Own land alone or jointly	23	30.7	0.75		14.7	27	0.54	

Source: Authors work

There is a marked decline the in the ownership of both house and land by women in NFHS 5 compared to NFHS 4. The gender gap in ownership of house either owned alone or jointly was around 14% which has increased to 22% in the last survey round. Similar trend is also seen in the sample of females of Maharashtra in respect to the ownership of land, where the gender gap in ownership of land has increased from 7% to 12.3%. hence the gender bias index of asset ownership has decline steeply from 0.72 to 0.52. The worsening of the index indicates decline in

their economic empowerment and financial security. The resultant effect on women can be in form of barriers to accessing credit and financial services, including a lack of collateral and discriminatory loan terms, which can limit their ability to purchase assets or start businesses.

Pertinent to note here is that, though the decline in asset ownership is discussed above, there has also been a decline of ownership of assets reported by men in the survey. This may be an indication of the decline in the net worth of the household, and in such cases, this will further deepen gender inequality (Deere, Alvarado, & Twyman, 2010).

The above derived three indices of gender bias in employment, decision making and ownership of asserts are combined together to calculate the composite index of women empowerment in Maharashtra. Table 4 gives the score obtained for both the surveys and there is a significant decline the in composite women empowerment index of Maharashtra.

Table 4: Composite index of women empowerment

	NFHS 4	NFHS 5
Composite Index of women empowerment	0.54	0.47

Source: Authors work

A fall in the index value is primarily due to the reduction in ownership of assets by women even though in the employment index this inequality has been reduced. The decline in women's empowerment can occur when policies and practices that support gender equality are weakened or reversed. This can result in women facing barriers to their advancement and equality, such as limited access to education and employment opportunities, discriminatory laws and customs, and gender-based violence.

Conclusion

A study of the status of women empowerment in Maharashtra using the National Family and Heath Survey has once again drawn the attention of the policy makers and other stakeholders on the persisting gender inequality. Even though the State's policy of MGNREGA, promotion of policies that support the full participation of women in the labor force has shown a positive impact on employment, but the wage disparity still exists. There is a need to relook at the policies to increase the ownership of assets by women. It is important for the Indian government and other stakeholders to address these barriers and promote policies and initiatives that support women's asset ownership and financial security. This can include providing women with greater access to credit and financial services, promoting financial literacy and education, and addressing discriminatory laws and practices. On the decision-making front, it is important to promote policies and

initiatives that support women's empowerment and leadership. This can include promoting gender equality in education and employment, addressing gender-based violence, and promoting women's participation in political and community decision-making processes.

References

- Deere, C., Alvarado, G., & Twyman, J. (2010). *Poverty, Headship, and Gender Inequality in Asset Ownership in Latin America Gender, Development, and Globalization Program Center for Gender in Global Context*. Retrieved from https://gencen.isp.msu.edu/files/1814/5202/6785/WP296.pdf
- Ferguson, D. W. & S. (2022, September 18). The gender pay gap, hard truths and actions needed. *The Hindu*. Retrieved from https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/the-gender-pay-gap-hard-truths-and-actions-needed/article65907149.ece?homepage=true
- International Labour Office. (2020). *GLOBAL WAGE REPORT 2020-21 : wages and minimum wages in the time of covid-19.* S.L.: Intl Labour Office.
- *Ministry of Health and Family Welfare Government of India*. (2018). Retrieved from http://rchiips.org/nfhs/NFHS-5Reports/Maharashtra.pdf
- *Ministry of Health and Family Welfare Government of India*. (2021). Retrieved from http://rchiips.org/nfhs/ NFHS-5Reports/Maharashtra.pdf
- Sen, A. (2000). Development as Freedom. In *Google Books*. Knopf Doubleday Publishing Group. Retrieved from https://www.google.co.in/books/edition/Development_as_Freedom/cem0AAAAIAAJ?hl=en&gbpv=0&bsq=Sen
- Sengupta, A. (2016). Gender Inequality in Well-being in India: Estimates from NFHS Household-level Data. *Economic and Political Weekly*, *51*(13), 43–50. Retrieved from https://www.jstor.org/ stable/ 44004046

Analyzing the 2008 Subprime Mortgage crisis through the lens of innovation as a tool in the Schumpeter's Theory of Economic Growth

Rugved Gadge

Abstract:

This paper is an attempt to study the Schumpeter's theory of business cycle which is also known as the Schumpeter's Theory of Innovation. The paper tries to document the 2008 Global Financial Meltdown or the Subprime mortgage crisis through the lens of Schumpeter's theory to understand the business cycle and its implications in the functioning of the economics and regular markets. Using innovation as a tool for the economic growth and business cycle, we see the 2008 subprime mortgage crisis through the lens of the theory. It analyzes different stages of the theory and correlates it with the occurrence of events to interpret it in a more comprehensive way. The theory elaborates the role of an innovation in the markets and the subsequent business cycle associated with it. The innovation is a financial innovation which has created the conundrum at the global scale destabilizing the intercontinental economies. The crisis has uncovered various imperfections in the financial markets making the governments realize the importance of the regulation and has made the complicit system more transparent and accountable to the investors, depositors and the regulators. After studying the crisis, it is evident that the financial innovations have a causal relationship with excessive risk taking, asymmetric information and negligence in corporate governance in the pursuit of profits. These innovations have become the reason for the boom and thereby also for the economy going bust. This crisis exposes the principal agent problem as well as hints about the prevalence of moral hazard in the deals with the insurance companies, investment banks and the investors. The birth of the derivative market in itself has been a reason for the creative destruction of the stoutness of these "too big to fail" institutions. Trading on shaky grounds, a number of methods of operations have been questioned after the crisis.

Keywords: Schumpeter's Theory, Subprime crisis, financial innovation

Understanding the foundation to the crisis

It is essential to understand the sudden urge of owning a home and the boom in the US housing markets. *The American dream* of possessing a home

coupled with various other factors have led to the meltdown as a result of which the nationwide housing expansion has started in the early 2000s. This was supported by the low interest rates prevailing then due to the 1991-1992 recession. The federal fund rates declined to 1.01% in July 2003 which was considered to be the lowest in 45 years while the Freddie Mac 30-year conventional mortgage rate clocked at 5.21%, 32 years low according to the primary mortgage market survey. Certainly, the low rates had made the credit cheap thereby making mortgages less expensive. This is where the basic economics comes into play, increase in demand and limited supply of a commodity will raise the rates of that commodity i.e., increasing its price. The data shows an unsustainable growth in the housing demand. Carmen Reinhart and Kenneth Rogoff had spotted a few trends indicating irregularities, "between 1996 and 2006, the cumulative real price increase was about 92 percent—more than three times the 27 percent cumulative increase from 1890 to 1996" (Reinhart & Rogoff, 2009). This rise in demand attracted the investors in the residential mortgage-backed securities (RMBS) and into buying homes with the expectation of future rise in prices. This was the demand side of the story.

Supply side is the most problematic part of the crisis. Be it the supply of funds, financial products to the investors, categorisation of the housing loans or to sum it all up, securitization of the housing market. There was a lot of bending of rules to the absence of any kind of regulation concerning some aspects of the functioning of these markets. The mortgages were divided into two types; one was the prime mortgage which was given to the most creditworthy customer having the least risk of defaulting on the payments whereas the other was the nonprime loans which charged higher interest rates than the prime and had a bit shaky credit history of the customers (interest rates are inversely proportional to the credit discipline of the customer). The nonprime loans were further divided into two subtypes known as the subprime loans and Alt-A type mortgages. The subprime loans are labeled as so because of the elevated credit risk associated with them hence the higher interest rates. Alt-A was labeled to those who had their credit ratings between very good to marginal but were seen as higher risk individuals due to the underwriting guidelines. The fun part is despite having such defined credit slabs many individuals below the *FICO scores of 550*[1] were given the loans.

[1] India has the CIBIL score whereas the US follows the FICO score to determine someone's creditworthiness.

Understanding the innovation

It may not be wrong to say that this meltdown was started and fueled by what is called the derivative products. Derivative products are the products that derive their value from another product or instrument.

Understanding the terms and innovations is germane to understand the theory and its relation to the global financial meltdown.

Credit Default Swaps (CDS): it is a financial derivative which can be used to offset or hedge the risk in case of a default. This is kind of an insurance on the mortgage where the investor pays premium to the insurer and the insurer agrees to compensate if the underlying asset defaults on the repayment.

Mortgage Backed Securities (MBS): Lewis Ranieri invented the MBS in the late 1970s. This is considered as the major factor for the financial meltdown. It is an offshoot of asset backed securities that are formed by pooling various mortgages together. These mortgages are then sold by the bank in exchange for the invested credit. This functions in a similar way to the bonds. Essentially, this makes the bank an intermediary between the mortgage owner and the investor who buys the MBS in return for the coupon payments like the bonds. Similar to the bonds they are rated by the rating agencies which further decides the coupon rate and the return on it. Riskier the rating, more will be the interest rate offered and vice-versa. There are two common types of MBS;

1. Pass throughs: these are usually with a maturity period of five, fifteen or thirty years. They work in the simplest way, the payments collected are passed on to the investors.
2. Collateralized Debt Obligation (CDO)

Collateralized Debt Obligations (CDO): CDOs are the part of the derivative market which are backed by the pool of loans and other assets. These are called collateralized because they derive their value from the underlying assets and are backed by them too. The assets are packaged into a single bundle and then sold as a complete unit to the institutional investors. Drexel Brunham Lambert (infamously known as the “Junk Bond King”) is believed to have introduced it in the financial markets by packaging a few junk bonds into the portfolio and then selling it to the investors.

CDO squared (CDO^2): these are nothing but the part of various CDOs combined together to form another CDO. For example, the parts of CDO A that are not sold and parts of CDO B that are not sold are repackaged to create another CDO C with fresh ratings by the agencies so as to

sell it giving it a look of a whole new product.

Synthetic CDOs: While normal CDOs invest into cash assets, synthetic CDOs invest into non-cash assets such as swaps, contracts and insurance. It aims to keep its exposure to fixed income assets portfolio.

Interest Only Mortgages (IO): these mortgages were designed in order to reduce the initial payment burden of the borrower. After opting for this type, the borrower is eased up on the payment of the principal amount in the initial years hence only paying the interest.

Adjustable-rate mortgages (ARM): a very important reason for the crisis. These loan's rates get revised annually or monthly. The interest rate is revised based on the payments and the delayed payment is added to the principle through negative amortization.

Piggyback mortgages: Federal Deposit Insurance Corporation (2018) defines these as a lending arrangement in which either a closed-end second lien or a home equity line of credit originated at the same time as the first-lien mortgage loan to take the place of a larger down payment. This was done with reduced or no document and income verification.

Various Mathematical Software: various mathematical software was used to check for the credit worthiness of the customer. This had various flaws which failed to unearth the fundamental problems with the borrower's financial stability. The statistical and mathematical complexity were like a blind spot in the eye.

Figure 1: Issuance of Mortgage Securities, 1990-2013

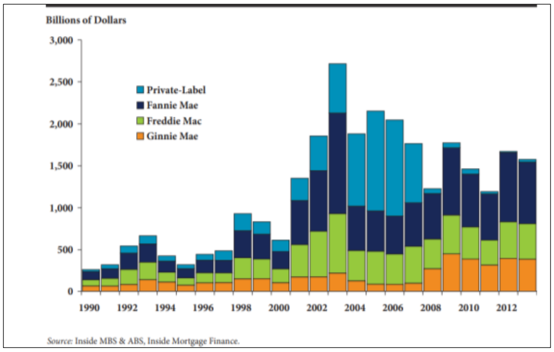

Schumpeter's theory and the crisis

Joseph Alois Schumpeter, an Austrian American political economist has given this theory. He has served as the Finance Minister of German-Austria for a short period of time. Schumpeter popularized the term "creative destruction" through his theory of innovation and also sought to prove that the power in the markets due to innovations can give better results than the Smith's invisible hand and price competition (Sweezy, 1943). Schumpeter believed in the power of innovation which can become a fuel for the overall economic development of a

society. On the contrary also argued that the innovation initially creates monopoly but soon due to the abnormal profits' paves way for the competition and players to enter the market. He also asserts that the abnormal profits are the motivating factor for the entrepreneur to keep innovating and producing new things. This keeps happening periodically in a cycle where he establishes the concept of business cycle due to the innovation by the entrepreneurs. There are few assumptions in the theory that are customary to be mentioned before proceeding with the crisis and its relation.

Schumpeter assumes that there is a perfectly competitive economy which is in a stationary equilibrium i.e., there is no profit, no interest rates, no savings, no investments and no involuntary unemployment and the economy is in a circular flow.

According to Schumpeter there are five methods of innovation:

1. The introduction of a new product: - In relation to the crisis we understand that the new products like the CDOs, MBS, CDS, ARMs, Piggyback loans etc. are the financial products that are invented in order to broaden the horizon and opportunities to invest. When the housing market prices started shooting up and the pool of low-risk potential buyers were limited, the mortgage lender expanded their reach to potential buyers (majorly were high risk individuals) by offering them easy and innovative mortgage products. This is often referred to as predatory lending. The real estate market which is considered to be illiquid was now converted into tradable assets using these new innovative products. To put it in one word, securitization of the financial commodities was the major reason for this global crisis.
2. The introduction of new methods of production: - Due to rise in the demand for mortgages as an investment opportunity and the limited supply of the houses as well as the loans, new and innovative ways were developed by the finance giants in order to keep the profit machine churning. New method of production here is offering loans at cheaper rates and offering adjustable rates on mortgages to the uncreditworthy candidates. Though this is morally and ethically flawed, the boom in the early and mid-2000s was characterized by loose credit and rampant speculation.
3. The opening up of new markets: there can be numerous interpretations to the opening up of new markets. First, catering to the subprime customers by lowering the lending standards in order to create mortgages and then sell it to the investors on the wall street. This market, which was unregulated, grew from $900 Billion in the early 2000s to

$50 Trillion in 2008 after the US Congress made a law exempting them from the state gaming laws in the 2000. Second, with the introduction of non-traditional mortgage products like the ARM, Piggyback loans etc., the markets tapped into the customer base which was not owning any home and wanted to live the American Dream. Third, with the liquidity drying up due to excessive demand in the market, these companies started leveraging and relied more on the debt in order to expand the balance sheet and finance the debt. This eventually pumped up their return on equity making them more valuable. But this backfired when the delinquency rates started skyrocketing making them vulnerable to the failures. Fourth, the creation has developed the bond markets in the US. Majority of investment in the Fannie Mae and Freddie Mac bonds were from China and Russia. It made them susceptible to the sudden dumping of bonds leading to a crash in the bond market ushering to instant collapse of the economy having further global implications. Another part of the bond market which is interesting is that the interest rates on the Treasury bonds started to dip as the CDS then were considered a safe and better investment option. Lastly, demand by the foreign investors for highly rated and highly yielding assets increased due to low interest rates and was ultimately fulfilled by the securitization of the assets.

4. The conquest of a new source of supply of raw materials or semi manufactured goods: this cannot be called as the new source of supply but certainly was a solid source to fuel the demand for the houses. The 1992 recession reduced the interest level to 1.01%, creating cheap credit. This credit has spurred the growth of the economy. As the interest rate fell the demand for mortgage increased thereby increasing the demand for funding. New derivatives were created in order to satisfy the demand of the investors.
5. Carrying out a new organization of the industry: Low interest rates, minimum paperwork and documentation, flexible repayment options, modified mortgage plans etc. is a dream for a lot of overambitious consumers. These changes in the functioning of the financial intermediaries and the conflict-of-interest problem with the rating agencies is a paced-up death run for the economy which is what eventually led to the demise of the industry further revived by the CPR called the Troubled Asset Relief Programme (TARP).

ISSN 2320-0197

Figure 2: Phases of a typical business cycle

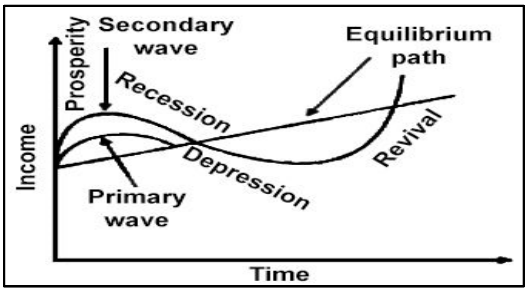

- **The Prosperity phase**

The reason for beginning the theory with the recovery phase is to understand the start of the crisis and what kicked it off. The circular flow of the economy as assumed by Schumpeter in his theory was broken by the bank credit expansion and innovation of new products by the entrepreneurs. It is essential to understand the credit build up in the system. Due to lower rates a lot of people started demanding for houses. The political campaign had fueled the need for a home. After the 1992 recession and dot com bubble burst the US economy had started to grow again with sufficient and cheap credit in the system. Since it was a recessionary period the interest rates were supposed to be low to support business growth and help the companies survive. The inverted yield curve or almost flat with historic low credit spreads had made the junk bonds and the risky assets less risky. In this low interest rate regime, the business and finance had started to pick up.

The six-year period i.e., 2000-2006 had seen a housing market boom. In the initial year the innovation took some time to adapt and gain momentum.

Figure 3: Home Sales and Home Price Index, 2000-2013

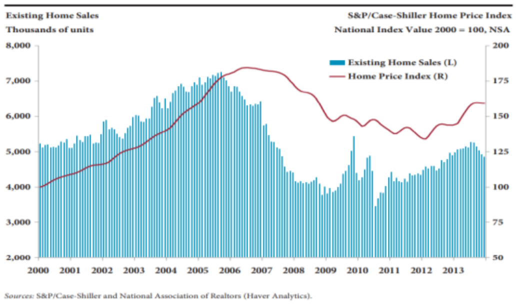

The above problems coupled with the way the loans were lent was picking up pace. Due to rise in demand in the residential sector the prices started to shoot up. This droves up prices of the homes, and had an influx of investors in pursuit of chasing down the profits with very ambitious future expectations. Here the mortgage values were less than the actual value of the house which is unlike the situation when the banks and the financial institutions went belly up and turned the tables. The MBS and other related bonds also attracted foreign investors. Certainly, this proved to be a better bet than investment in any other instrument since they were considered stable and giving more returns. The major problem of the failure of the mortgage bonds is the philosophy behind it that "Who doesn't pay their mortgages". *Structured*

investment vehicle (SIV) was another important innovation which had its share in the crisis. This certainly affected the growth of the country in a positively negative way. The short-term picture was glossy but seemed a reflection of a black opaque sky when seen with a broader perspective.

The financial markets had major structural and functional problems with them when it came to dealing with the securities. This is where a crucial limitation of capitalism kicks in. Capitalism is a market run economy with profits as its main objective and has significantly less amount of interference from the government. To fulfill the objective of profit various methods and means were opted which has turned this housing crisis into a global phenomenon. The CDS started to be in demand. A certain premium was supposed to be paid on these CDS depending on the type of asset and the risk associated with it. Underpricing of CDS premium was observed in the early stages of the crisis which initially looked unproblematic but was a ticking bomb for the firms insuring the mortgages. These “Unproblematic” CDS soon started to show the real face when the delinquency rate started to rise, making the institutions realize that the liquidity was drying up and they had no credit to cover the defaults. At the start, the mortgage default was considered a regional phenomenon like that of San Jose. The San Jose housing market had collapsed which still wasn’t an alarm bell for the markets or its participants.

A serious problem with the CDS and the MBS was that the ratings on it were flawed. The investors had no idea of the real quality of the assets they were betting on. This was no more than a gamble.

The rating agencies had the major hit to take in the demise of the derivative market (“The Credit Rating Controversy,” 2010). A lot of asymmetric information was existing in the market. The real worth of the assets was kept hidden by these agencies. The investment banks and the rating agencies had the principal agent problem which was the backbone of the crisis. The investment banks or the institutions paid heavy fees to rate these bonds and financial derivatives. Also due to the peer-to-peer competition various asset rating companies started to work at the wish of the client so as to keep their business and wall them to go to their competitors. Since the fees were paid by the lenders instead of working for the investors or the general public, the ratings were manipulated in favor of them. The manipulated rating created a mirage for the investor thereby masking the real values of instruments. No one in the market knew how deep they were getting in the water only to realize one day that the whirlpool

of bad assets had caught them off guard. For example, there were layers of tranches in a CDO. These tranches had a variety of assets in them. The problem with the tranches was that majority bonds or CDO consisted of toxic assets. When these layers were repackaged by the investment firms and taken to the rating agencies, they were rated 90% AAA or similar ratings CDOs and MBS for a fat fee which made the assets investment grade and portrayed them safe to invest. Various pension funds and risk averse investors got into these types of instruments only to know in the future that their investments have yielded them nothing but disappointment when the delinquency rates started rising and the market started to panic with companies like Bear Stearns and Lehman Brothers going bust. These bankruptcy filings shocked the markets with clearing out the picture and everyone understanding the concept of a mirage. These banks had maximum exposure to these subprime loaded loans.

The moral hazard snag is another part of this negative sense that led to the growth of the US money market and its economy. Moral hazard is when a person takes some kind of risk despite knowing the consequences because the cost of the risk is taken by someone else. The investors started to apply and take loans despite the fact that they were unable to service the loans. Various borrowers took loans with fake names, no documents, no income etc. and the moral hazard problem arising from the banks side was that they did not verify the income, details of the borrowers, no background checks, no due diligence etc. The borrower thought that since the housing market was on a rocket, if they were unable to service their loans, they would sell the house at a higher price than the buying price and clear off their dues. The bank was selling all the loans to the investment firms and SIVs for 2% fees and instant release of credit, they did not care to answer these issues and did no thorough background checks to ensure the credit worthiness of the borrower which led to the crisis. These all factors led to the growth of the US economy and mirrored a prosperity phase, but none realized that this was soon going to be a nightmare for most (Federal Deposit Insurance Corporation, 2018).

- **The Boom**

With everyone having a home and the credit with the banks soaring. Raineri's bonds were at an all-time high. The economy was experiencing a boom. Banks like Morgan Stanley, Goldman Sachs, Bear Stearns, Bank of America, Citigroup etc. had their one of the best years or quarters to say. The profits soared more than 90% of the major banks. A lot of traders and bankers were making millions on the

street. Hefty bonuses and fees were paid to the executives to fetch profitable deals to the companies. It felt like Christmas for the year. This long wave of profits supported by the innovation had reached its peak. Various small businesses along with the big sharks benefited due to the market rally. This is a classic example of adverse selection. When the economy was in the boom phase various small entrepreneurs went along the wave. The peach and lemon were priced same as per *the Lemon law*, where due to asymmetric information the investors were unable to segregate between the good and the bad product. The augmentation of the economy and the rising prices led to the expansion of the old industries as well. A lot of small businesses rode the wave of profits making it beneficial for them. In the market various companies sold their products in tandem with the trend and got hold of the progress the economy was making. Soon the firms started adopting and getting used to the innovation to earn a buck. This is essentially what Schumpeter claimed in his theory that with the innovation in the market the small entrepreneurs adjust and ride along the big entrepreneurs thereby adjusting to the change and the trend. In the early 2006 the home sales were at the peak and so were the prices matching them. It seemed like the American dream was getting fulfilled.

- **The Recession and Depression**

Nothing stays for long, which is explained by the father of Behavioral Economics, Richard Thaler. He has given the *hot hand fallacy*, which was an evident phenomenon during the boom period. The theory simply says that "**thinking whatever is happening now is going to continue to happen in the future**" which is a "classical error", people fall prey to making an untimely and unprofitable investment. This is very common during a boom period. But this boom was no more than a bubble.

But Schumpeter in theory of innovation rightly states that as soon as the new innovation starts picking up the demand the older products have to take the hit. This stumbling demand for the older products increases the supply thereby reducing the price of the product. This reduction in the price affects the profits of the entrepreneurs and questions their ability to survive in the market. In such conditions it is observed that the entrepreneurs in an attempt to stay afloat in the market and to repay the loan taken from the banks starts liquidating. The repayment of the loan from their profits and liquidated assets further reduced the flow of capital in the system further raising a question on the ability of the entrepreneur to churn profits. The looming uncertainty and risk creates a void in the

market thus leading to a recessionary phase.

The dream land started to go down with the demand for the house falling. In 2008 the US's GDP fell by 4.3% making it the deepest since World War II. The unemployment rate also doubled from 5% to 10%. Soon the most demanded asset in the country was starting to see excessive supply pressure. The feds started raising the year's long low interest rates during the mid-2005. By the middle of 2006 the interest rates had risen by almost 100 basis points. Since 90 % of the loans were ARMs the mortgages became hard to repay since the cost of credit shot up with the rising interest rates. This has reduced the activity in the housing market. People started focusing more on the synthetic CDOs which did not derive its value from the residential mortgages. Thus, the shift of people from the real estate to the derivative market coupled with the higher interest rates slowed down the demand putting a downward pressure on the prices. The further slowing down of the housing market accompanied the ability of the borrowers to refinance their mortgages and shook the faith on further rise of prices making it no more suitable to invest. This inability to refinance and repay raised the default rates. Soon the skeletons under the rug started to come out, tumbling the very faith on the finance markets. Since we know that the MBS derived their value from the housing prices, gradually the MBS value started to deteriorate. The rising defaults undermined the trillions of dollars of MBS further disrupting the securitization market. The opaque and complex financial structure of the securities where the firms were highly leveraged started to shake down the whole system. The domino effect was inevitable due to interconnectedness of the firms. The "AAA" rated mortgages and CDOs started taking the hit. Overleveraged firms, underpriced premium bonds and eased up lending norms started to backfire. The owners were underwater on the mortgages i.e., the mortgages now were valued more than the house. By 2010 about a population of more than 12 million homeowners which make 25 % of it were having mortgages more than the worth of the house. This questioned the ability of the borrower to pay their mortgages and if they failed to service their loans the question and means of recovery would arise. This can be seen in the Shiller home price index ("S&P CoreLogic Case-Shiller Home Price Indices - Indices | S&P Dow Jones Indices," n.d.). Due to catastrophic losses, there was a liquidity crisis in the system further adding fuel to the fire. According to the Financial Crisis Inquiry Commission (FCIC) the initial sign of the collapse was when the borrower was delinquent for 60 days to pay the dues in the first year of the mortgage repayment. With the subprime

mortgages tumbling down the prime quality mortgages also started to default. By mid-2010, almost one out of every ten mortgage loans were past due, with almost 30 percent of subprime ARM borrowers and almost 14 percent of prime ARM borrowers in delinquency (National Delinquency Survey Third Quarter *2010*, 2010). The resecuritization of the tranches of risky mortgages in order to create higher rated securities proved to be very risky as the payment stream dried up. The San Jose housing market had already collapsed. The disturbing part of capitalism is that even when the default rates started to rise the MBSs and the CDOs deriving their value from the mortgages were not re-looked. The rating agencies despite the fact did not downgrade the bonds initially creating a pseudo sense of calm in the trader's community enlarging the size of the bubble. These were clear indications of the presence of conflict of interest and moral hazards. Rising delinquencies and rising bond prices was an irony in itself.

Soon the evictions and foreclosure began with the inability of the borrowers to repay the loans. With the inability to pay the investment banks started to feel the pressure. A classic example of this situation is biggest casualty, Lehman Brothers, which owed almost ＄600 billion out of which ＄400 billion was covered by the CDS. With the rising defaults the banks had to honor the CDS contracts. The CDS contracts were valued at ＄45 Trillion with the exposure of ＄22 Trillion in the stock market, ＄7.1 Trillion in the mortgages and ＄4.4 Trillion in the US treasuries. Fannie Mae and Freddie Mac were the two private insurers who insured maximum MBS floating amounting almost to ＄1.5 Trillion in the market and issued CDS. Soon both the firms went under and was rescued by the government by putting them under the government conservatorship in September 2008.

Similarly, with a lot of exposure to the CDS and MBS, Bear Stearns declared bankruptcy as soon as it lost its ability to borrow in the Repo market. Bear Stearns was acquired by JPMorgan where the Federal Reserve lent the bank with ＄30 billion to absorb the toxic assets on the portfolio. Another classic case study was of the AIG (American International Group). It was heavily invested and involved in the credit derivative market, it had insured Billions of dollars (approximate number is ＄440 Billion) of CDS and mortgages which had to be paid up in case of defaults. This case can be considered as the failure of capitalism and a chance for socialism to come back, with the government taking control of the wheel. The government lent ＄880 Billion dollars to AIG in return of 80% stake at the company. The domino effect took

Washington Mutual and Wachovia Bank with it. The failure and collapse of one firm led to the fall of others. The acquisition of Wachovia was done by Wells Fargo without the assistance of the Federal reserve. Ben Bernanke, the then Fed chair, who won the Sveriges Riksbank Prize in Economics 2022, Henry Paulson, then treasury secretary and Tim Geithner, then President of the Federal Reserve Bank of New York had a major role in controlling the fire and were able to blanket it before it could take the whole economy to the knees. A lot of attempts were made to ring fence the toxic assets by selling them to relatively stable banks with feds assistance or merging banks. Though the problem with merging banks would have created an issue which essentially was the reason for the feds bailing out these big institutions. The creation of "Too big to fail" institutions compelled the government to sign a blank cheque in order to protect the depositors and investors. The demise of these institutions would have created havoc that would have been nearly impossible to stop. AIG was not too big to fail but was *too interconnected to fail*.

The sudden interference or the late will to regulate the distressed market was a "slippery slope to socialism" (Hensarling, 2008). This is how Schumpeter concludes his theory. He says that the flawed model of capitalism will be replaced by the coming and acceptance of socialism. He says that there are three forces that are the beginning the demise of capitalism;

1. The decadence of the entrepreneurial function which is what we have seen with the securitization of the assets.
2. The disintegration of the bourgeois family.
3. The destruction of the institutional framework of the capitalist society; which is evident in the crisis where the major banks failed and the coming of the Federal Reserve with the TARP and assistance package was the nail in the coffin of capitalism.

Conclusion

Understanding this theory in the light of the 2008 subprime mortgage crisis is important to study the business cycle. It is evident that innovation is important for an economy to prosper. Maybe without innovation the economy would be stable with no growth in any factor whatsoever. Therefore, innovation is important for the overall development and growth. But what needs to be understood here is that the innovations and the changes should be carefully looked upon. Any kind of derailment from the path may create a similar situation in the future. The regulators need to have active participation in the market whereas the innovation has to lead a sustainable growth. Any kind of negligence may cost billions to clear the

mess. For example, the negligence in the US economy had costed $475 Billion to the government to bailout and rollout assistance packages to the distressed players and institutions. The business cycle is inevitable but its effect can be reduced and can be delayed if proper policy measures are taken. The best part of capitalism is that it is flexible in accordance to the functioning in comparison with the rigidity socialism or other types of economy hold. The institution and the system need to be transparent in order for the regulators to work in tandem with the ongoing business. With the system being alert, the investors and the individuals need to properly check and verify the investments with avoidance of moral hazard problems to eliminate the possibility of asymmetric information.

References:

- CFI. (2022, May 6). 2008-2009 Global Financial Crisis - Overview, Market Bubble, Aftermath.
- Federal Deposit Insurance Corporation. (2018). *Crisis and response: an FDIC history, 2008-2013*. Washington, D.C.: Federal Deposit Insurance Corporation.
- Hensarling, J. (2008). *Emergency economic stabilization act of 2008*.
- KAGAN, J. (2021, October 28). Mortgage-Backed security (MBS).
- National Delinquency Survey Third Quarter (2010). Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2009). *This Time Is Different Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton University Press.
- S&P CoreLogic Case-Shiller Home Price Indices - Indices | S&P Dow Jones Indices. (n.d.). Sweezy, P. M. (1943). Professor Schumpeter’s Theory of Innovation. *The Review of Economics and Statistics*, *25*(1), 93–96.
- The Credit Rating Controversy. (2010). Retrieved from Council on Foreign Relations
- U.S. Department of the Treasury. (n.d.). Troubled Assets Relief Program (TARP) | U.S. Department of the Treasury.
- Utzig, S. (2010). *ADBI Working Paper Series the Financial Crisis and the Regulation of Credit Rating Agencies: A European Banking Perspective Asian Development Bank Institute*.
- Ziemnowicz, C. (2013). Joseph A. Schumpeter and Innovation. Encyclopaedia of Creativity, Invention, Innovation and Entrepreneurship, 1171–1176. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-3858-8_476

करार सिद्धांतांचे प्रायोगिक तत्त्वावरील विश्लेषण

प्रा. डॉ. वनिता चोरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कै.ना.अ.देशमुख महाविद्यालय,
चांदूरबाजार

प्रास्तविक :

आधुनिक अर्थशास्त्रामध्ये आर्थिक सिद्धांतांना अनुसरून प्रायोगिक पद्धतीचा अवलंब करीत असताना अनेक करारांचा अवलंब केला जातो. असंख्य करारांच्या माध्यमातून वास्तव जीवनातील संभाव्यता करारांमधील बचाव क्षमता नवीन सैद्धांतिक साधनांची संरचना, भिन्न भिन्न क्षेत्रांमधील सामाजिकदृष्ट्या करारात्मक संबंध या अनुषंगाने आधुनिक अर्थशास्त्रामधील करारांचा सहभाग नव्हे तर करारांचे महत्त्व स्पष्ट होत आहे. महत्त्वपूर्ण अशा करारांचे विश्लेषण वास्तव जीवनातील महत्त्व व संस्था समजून घेण्याकरिता नवीन सैद्धांतिक साधनांचे निर्माते ऑलिव्हर हार्ट व बेनगेट हॉलस्ट्रोम यांना करार सिद्धांताकरिता रॉयल स्विडीश अकादमी २०१६ चे नोबेल पारितोषिक प्रदान करण्यात आले. समाजातील विविध दृष्टीने असणाऱ्या करारात्मक संबंधाचे विश्लेषण पारितोषिक विजेत्यांनी केलेले आहे. त्याचा थोडक्यात परामर्श प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये प्रायोगिक तत्त्वावर घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सिद्धांतांची पार्श्वभूमी :-

ऑलिव्हर हार्ट यांचे १९८० च्या दशकामध्ये करार सिद्धांताच्या शाखेमध्ये विशेषत्वाने अपूर्ण कराराच्या सिद्धांताबाबत महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. ऑलिव्हर हार्ट यांचा जन्म १९४८ मध्ये लंडन येथे झाला. १९७४ मध्ये प्रिंन्सटन विद्यापीठ अमेरिका येथून त्यांनी पीएच.डी. प्राप्त केली होती. हावर्ड विद्यापीठ येथे अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर म्हणून ते कार्यरत आहेत. दुसरे पारितोषिक विजेते बेनगेट होल्मस्ट्रोम यांचा जन्म फिनलँड मधील हेलनेकी येथे १९४९ मध्ये झाला होता. त्यांनी १९७८ मध्ये स्टेनफोर्ड विद्यापीठ अमेरिका येथून पीएच.डी. प्राप्त केली आहे.

वास्तविक जीवनाशी संबंधित अनुबंध व संस्थांना समजून घेत असतांना त्या संदर्भातील फसवणूक होण्याची शक्यतांना ग्राह्य धरून कार्यात्मक शैलीतून करार रचना तयार करण्याचे श्रेय दोन्हीही अर्थशास्त्रांना दिले जाते. या महत्त्वपूर्ण योगदानाबद्दल नोबेल पारितोषिकाकरिता त्यांची निवड केली आहे.

समाजाशी निगडित करारासंबंधी विश्लेषणात्मक बाबी म्हणजे विमा भागधारक, विनियोक्ता व कर्मचारी संबंध, संपत्ती अधिकार संबंधित मालक वर्ग आणि सार्वजनिक प्रमंडळे यांच्यामधील सामंजस्यासंबंधी रूपरेषा करारी रचना विकसित करण्याचे कार्य प्रामुख्याने कराराने केले

आहे. वैयक्तिक योजनांच्या लाभाकरिता हित जोपासण्या संदर्भात उदा. वेतन प्रणाली, विमा करार, जोखीम व प्रोत्साहन यांचे संतुलन या संदर्भातील करार दोन्हीही पक्षांना लाभकारक ठरण्याकरिता कराराच्या चौकटीमध्ये कामगिरीनुसार वेतन प्रणाली निश्चित करून सार्वजनिक क्षेत्राकडून खाजगीकरणाकडे वळविण्याची कृती घडून येते.

बेनगेट होल्मस्ट्रोमनी कराराची रचना ही जोखीम व प्रोत्साहन यांना संतुलित करून आदर्श सैद्धांतिक रचना निर्गमित केले आहे. उद्योग क्षेत्रातील जोखिमांना अनुसरून वेतन प्रणाली निश्चित करणे जोखीम जेवढी जास्त तेवढे वेतन अधिक तर उद्योग स्थिर असल्यास बोनसचाही विचार करून करार करावा जोखिमींना अनुसरून प्रोत्साहने दिली जातात; याची वास्तविकता सिद्धांताद्वारे स्पष्ट केली आहे.

ऑलिव्ह हार्टचे अपूर्ण करारांच्या सिद्धांताबाबत योगदान महत्वपूर्ण आहे. वर्तमानकालीन स्थितींना अनुसरून भविष्यातील कृतींना नियंत्रित करण्याचे कार्य करारांद्वारे केले जाते. भविष्यातील निर्णय घेण्याचे अधिकार कुणाकडे आहेत, अपूर्ण कराराद्वारे कोणत्या सुविधांमार्फत वैयक्तिक लाभाची प्राप्ती होईल व कोणत्या सेवा सरकारी यंत्रणेद्वारा नियंत्रित करून वेतन प्रणाली निश्चित करण्याचे कार्य करार रचना करीत असते. सार्वजनिक सेवांना करारांतर्गत प्रोत्साहन देवून कामगिरीवर आधारित वेतन दर निश्चित करता येतात.

हार्टच्या मते, खाजगी क्षेत्रातील उपक्रमींना गुणवत्तेच्या आधारावर उत्कृष्ट सेवा प्रदान करण्याकरिता प्रोत्साहन दिले जाते. गुणवत्तेच्या आधारावर वेतन निश्चित करतांना प्रमुखांकडून शोषण होण्याची शक्यताही दर्शविली आहे. याकरिता कराराची रचना कशी असावी हे देखील स्पष्ट होते. करार सिद्धांताचा परिणाम प्रामुख्याने अर्थशास्त्र आणि निगम वित्तावर झालेला आहे. औद्योगिक संघटन, श्रम अर्थशास्त्र, सार्वजनिक अर्थशास्त्र इत्यादींमध्ये करार सिद्धांताचा खोलवर विस्तार झालेला आहे.

ऑलिव्हर हार्ट यांनी विविध क्षेत्रातील प्रासंगिकता, अधिकारीता, पक्षातील सामंजस्यानुसार करारांचे महत्त्व या बाबत संशोधन करून अपूर्ण कराराद्वारे मालकी व व्यवसायाचे नियंत्रण यावर नव्याने प्रकाश टाकला व अर्थशास्त्रावर होणाऱ्या परिणामाचे विश्लेषण केले. तसेच कराराच्या सैद्धांतिक रचनेचा राज्यशास्त्र व कायदेशास्त्रावर देखील परिणाम झाल्याचे निदर्शनास येते.

कराराचे अर्थशास्त्रातील योगदान :-

आधुनिक अर्थशास्त्रामध्ये एकत्रितरित्या असंख्य संस्थांतर्गत हितसंबंध जोपासण्याकरिता करार केले जातात. करार सिद्धांत अर्थशास्त्राचा कणा आहे. प्रत्येक क्षेत्रांतील करार हे निरनिराळे असतात. बँकीग क्षेत्र, विमा कंपन्या, विविध उद्योग क्षेत्र विशेषत्वाने उद्योजक व श्रमिक, माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र व श्रमिक एकूणच मालक वर्ग व श्रमिक सार्वजनिक प्रमंडळे यांच्यामधील करारात्मक संबंधातील कार्यकारणभाव, परिणाम हे दोन्ही पक्षांना हितकारक किंवा काही परिणाम हे अहितकारक देखील असतात. करारांमध्ये कौशल्य,

श्रमिकांचे हित, मालक वर्गाचे प्राबल्य यामधून सामंजस्य, सलोखा, वाद प्रश्नांचे विश्लेषणाच्या अनुषंगाने रचना तयार करीत असतात याचाच अर्थ आधुनिक समाज हिताची रचना म्हणजे करार आहेत. करारांमुळे सहकारिता, विश्वासार्हता, प्रामाणिकता आणि प्रामुख्याने समस्यांची वास्तविकता अधोरेखित करण्याचे प्रयत्न होतात. नवीन करार सिद्धांतामध्ये जीवनाची वास्तविकता व संस्था यांच्यातील सामंजस्य व धोक्यांना ओळखण्याची क्षमता आहे. या अनुषंगाने अनुबंधित प्रारूपद्वारे सामान्यीकरण करून परिणामांची वास्तववादी मांडणी केली आहे.

सामाजिक संरचनेतील ऐतिहासिक पैलू, मालक व श्रमिक यांच्यातील औद्योगिक संघर्ष त्याची कारणे, वादास्पद प्रश्न याकरिता असणाऱ्या जुन्या संकल्पनांची सैद्धांतिक प्रारूपांमध्ये नव्याने मांडणी करून नवीन आयाम प्रदान करण्यात आले आहे.

करार सिद्धांत :

दोन पक्षांमधील अपेक्षांना अनुसरून परिस्थितीनुरूप कार्य म्हणजे करार होय. ऑलिव्हर हार्ट आणि बेनगेट होल्मस्ट्रोम यांनी विविध संबंधित घटकांचे विश्लेषण करून सर्वसमावेशक अशा स्वरूपाचे कराराचे प्रारूप तयार केले. दोन पक्षांमधील हितसंबंधातील संघर्ष, दोन्ही पक्षांच्या अपेक्षांची पूर्तता करण्यासंदर्भात करार कसा घडून येतो याचे चित्रण या सिद्धांतामध्ये केले आहे.

करार सिद्धांताद्वारे व्यवहारांमध्ये उपयुक्त ठरणाऱ्या मूलभूत बाबींवर लक्ष केंद्रित करून हार्ट आणि होल्मस्ट्रोम यांनी मोलाचे कार्य केले. करार सिद्धांतामध्ये परिस्थितीनुरूप बदल करणे कसे गरजेचे आहे त्यांनी नमूद केले आहे. कराराचे महत्त्व अधोरेखित करतांना कराराद्वारे हितसंबंध जोपासणे दोन्ही पक्षांना आवश्यक आहे हे सिद्ध केले. करारांच्या माध्यमातून केवळ काम आणि वेतन हे महत्त्वपूर्ण नसून त्यापलीकडे जाऊन मुख्याधिकाऱ्याचे नेतृत्व-गुण, निर्णक्षमता, मुत्सदीपणा, जोखीम घेण्याची तयारी त्यानुसार त्याला मिळणाऱ्या मानधनात करावे लागणारे बदल इत्यादी घटक यामध्ये असतात. या घटकांतील गतिक्षमता लक्षात घेऊन काळानुरूप बदल करण्याचा व त्यानुसार कराराची रचना करावी. करार त्या क्षेत्रातील विविध कार्यांना मदत करणारा असतो.

करार सिद्धांत आवश्यक तरतुदीकरिता निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करतो. याचाच अर्थ हार्ट आणि होल्मस्ट्रोम यांचे सिद्धांत अपूर्ण कराराबाबत होते. या सिद्धांताचा दुसरा महत्त्वपूर्ण मुद्दा दोन पक्षामधील हितसंबंधातील संघर्षाचा आहे जसे की, कर्मचाऱ्यांच्या कामगिरीवर आधारित वेतन दर, जोखीम, जोखमींना अनुसरून वेतन, या संदर्भातील निर्माण झालेल्या समस्यांना उत्तर देण्याचा प्रयत्न करतो. करार दोन पक्षांमधील वाद-प्रश्ना मधला विचार स्पष्ट करतो. या सिद्धांताचे योगदान म्हणजे वास्तव जीवन व संस्था यांना समजून घेण्याकरिता गणिती प्रारूप तयार केले आहे. प्रारूपाद्वारे पर्याप्त कराराचे स्वरूप स्पष्ट करण्यात आले आहे.

कराराचा संदर्भ अनेक क्षेत्रात कामगिरीनुसार वेतनाशी असतो. पर्याप्त कामगिरीच्या मापनाचा मूलभूत परिणाम होल्मस्ट्रोम यांनी स्पष्ट केला आहे. कराराची अंमलबजावणी करण्यापूर्वी भूतपूर्व बाबींचे विश्लेषण करण्याचे तसेच अंमलबजावणी झाल्यानंतरचे कामगिरीचे मूल्यांकन व मापन करण्याची क्षमता करारामध्ये असते. कामगिरीवर आधारित करार करणे व त्याची अंमलबजावणी करणे या संदर्भामध्ये निर्णय घेणे, अधिकारतेचा वापर करणे याबाबतचे विश्लेषण करारांमध्ये केले आहे. सिद्धांतांमध्ये कामगिरी वर आधारित प्रोत्साहन याकरिता बहुकार्य प्रारूपचा विचार रोजगार रचना संदर्भात केला आहे.

सिद्धांताची मूलभूत तत्वे :-

१९७०च्या दशकापासून करार सिद्धांत अस्तित्वात आल्याचे निदर्शनास येते. अर्थतज्ज्ञांनी नवीन प्रोत्साहन व मुक्त बाजार संरचनाद्वारा प्रभावी कार्य करण्याकरिता संशोधनात्मक कार्य सुरू केले. प्रोत्साहनपर करार रचना तयार करून नोबल पारितोषिक विजेते होल्मस्ट्रोम यांनी असममित माहितीच्या तरतुदीमधून इष्टतम करार करण्याकरिता पुढाकार घेतला. श्रमिकांना योग्य मोबदला निर्धारित करण्याकरिता करार सिद्धांताचा अवलंब केला. उच्च वेतनावर कार्यरत व्यवस्थापक आणि कॉर्पोरेटर क्षेत्रात कार्यरत कमी वेतनावरील श्रमिक, व्यवसायातील क्लिष्ट जोखीमी व जोखमींचा संबंध प्रामुख्याने स्थिर वेतनाशी असतो व ज्याचा आधार कामगिरीचे मापन आहे. याबाबत होल्मस्ट्रोमने मूलभूत प्रश्नांना हात घालून विरोधाचे निराकरण करण्याकरिता कामगिरीवर आधारित वेतन असावे या पैलूला अनुसरून करार प्रारूपाची मांडणी केली.

मूलभूत तत्त्वांना अनुसरून श्रमिकांना उच्चतम प्राप्तीकरिता कामगिरीवर, जोखमींवर आधारित प्रोत्साहनाची कार्यक्षम व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. मुख्य अतिरिक्त जोखमींना अनुसरून प्रोत्साहन योजना, विरोधाचे निराकरण करण्यासाठी मार्ग काढणे, मूल्यांकन यंत्रणा कार्यरत करून कामाला प्रतिष्ठा प्रदान करून कराची रचना करण्याचे कार्य होल्मस्ट्रोमने केले. नवीन समस्या, अकल्पित परिस्थिती, प्रक्रियेतील वाटाघाटी नव्याने समोर आलेली आव्हाने या मूलभूत तत्त्वांना अनुसरून ऑलिव्हर हार्ट यांनी अपूर्ण करार सिद्धांताची मांडणी केली.

प्रोत्साहन आणि वर्तणूकीचे अर्थशास्त्र :-

करार सिद्धांताचे १९८०च्या दशकापासून वर्तणूकीच्या अर्थशास्त्रासोबत संबंध जोडला जातो. श्रमिकांचे निर्णय आणि प्रेरणा प्रभाव इत्यादी संदर्भातील वर्तणूकीशी संबंधित करार लागू करून वर्तणूकीच्या अर्थशास्त्राची जोड देवून सामाजिक रूढी, समाजशास्त्र व मानसशास्त्रांशी निगडित घटकांचे अध्ययन करून करार सिद्धांताचे प्रारूप तयार केले जाते.

करार सिद्धांतामध्ये मॉडेल म्हणून जेंव्हा दोन पक्षांचा विचार होतो तेव्हा एजंट व व्यवसायाचा प्रमुख म्हणून कार्य करीत असतांना कार्यातील शिस्त, कार्याचे उद्देश यावर लक्ष केंद्रित करून मुख्यत्वे म्हणजे बॉस जर श्रमिकांच्या कार्याला गौण संबोधून त्याच्या वेतनामध्ये वाढ होत नसेल व

श्रमिक त्याला विरोध करेल तेंव्हा संघर्ष निर्माण होईल. अशा स्थितीत करारामध्ये श्रमिकांना कामगिरीवर आधारित प्रोत्साहन देवून श्रमिकांचे हित साध्य करण्याकरिता सहकार्याची भावना केंद्रित होते म्हणजे वादाचे निराकरण करण्याचे पर्याय करार सिद्धांताने दिलेले आहे. नवप्रवर्तनाद्वारे बचतींमध्ये वाढ करण्याचा अधिकार व्यावसायिक प्रमुखांना असतो मात्र हे करीत असतांना जोखीम स्वीकारून मुख्य प्रवर्तक गुणवत्ता सुधारणे लाभ प्राप्त करणे अनुकूल असले तरी बहुअंगी प्रयत्नांमध्ये नेहमी अतिरिक्त जोखीम असते. अशावेळी करार सुसंगत ठरेलच असे नाही. अनेक वेळा विपरीत प्रोत्साहनाद्वारे वैयक्तिक योगदानाद्वारे मूल्यांकन करणे सहज शक्य होत नाही याकडे करार सिद्धांताने लक्ष केंद्रित केले आहे. श्रमिकांचे काही कार्य प्रतिष्ठा, प्रभावी संवाद, अधिक अनुभव यावर निर्भर असेल व तेंव्हा मार्गदर्शन करून सहकार्य केले जाईल व प्रशंसेस पात्र ठरेल त्यावेळी कार्यातील विश्वासार्हता वाढून कार्य होईल. याकरीता चर्चा होवून अकल्पित परिस्थती, प्रकिया, सहभागी वाटाघाटी करेल आणि नव्याने उद्भवलेली आव्हाने निराकरण करण्यासंबंधीचे प्रस्तावित उपाय ऑलिव्हर हार्ट यांच्या करार सिद्धांताने दिलेले आहे.

समारोप :

आधुनिक अर्थशास्त्रामध्ये महत्त्वपूर्ण अशा करारांचे विश्लेषण करण्याकरिता उपयुक्त करार सिद्धांत ऑलिव्हर हार्ट आणि बेनगट हॉलस्ट्रोम यांनी मांडला. १९७० ते ८० च्या दशकांमध्ये करार सिद्धांताचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. करार सिद्धांताद्वारे सैद्धांतिक प्रारूपाकरीता नवीन आयाम प्रदान करण्यात आली आहेत.

मुख्यतः प्रमुख व अभिकर्ता यांच्या मुख्य भूमिकेला अनुसरून होणारी कृती याकरिता आवश्यक व्यवस्थापक, नियंत्रण नैतिक धोक्याचे तत्त्व कमी करण्याकरिता प्राप्त क्षतिपूर्ति पॅकेज म्हणजेच कराराचा संबंध प्रामुख्याने कार्यकुशलता व वेतन आणि लाभ यांच्याशी येतो. तेंव्हा समान उद्योगातील पेढ्या, यामध्ये निर्माण होणारी स्पर्धा, प्रोत्साहात्मक कृती व जोखमींची विभागणी यासंदर्भातील विश्लेषणाचे सामर्थ्य करारांमध्ये असल्याचे समीकरणांद्वारे स्पष्ट केले आहे.

1. कामगिरी नुसार वेतन या संदर्भातील प्रमुख अभिकर्ता प्रारूप (Principal –Agent Model) विशेष म्हणजे विशेष महत्त्वाचे असे अभीकर्त्याचे प्रोत्साहणे महत्त्वपूर्ण असून प्रामुख्याचे लाभ फलन $b(\alpha) = \zeta\ \alpha$ राहील. अभिकर्त्याची उत्पादन $\zeta > o$ स्थिरपणे प्रस्तुत केल्या जाईल. त्यानंतर पर्याप्तपणे α आणि K पुढील समीकरणाद्वारे प्राप्त केल्या जाईल.

$$\zeta k = C^1(\alpha) \text{ आणि}$$

$$K = \frac{1}{1+rc''(\alpha)Var(\varepsilon)\zeta^2}$$

K- प्रोत्साहन तीव्रता दर्शवितो

$b(\alpha) = \zeta(\alpha)$ – प्रमुखाच्या लाभाचे फलन दर्शवितो

Var (ε) जोखिम दर्शविल्या जाते.

2. जोखिमींना अनुसरून अभीकर्त्याची व्युत्पादित केलेली उपयोगिता पुढील समीकरणाद्वारे व्यक्त केली आहे.

$$Up + U_A = \zeta(\alpha) - C(\alpha) - \frac{1}{2} r.k^2 \ Var(\varepsilon)$$

3. उपयोगिता व्यय जोखीम व अधिक्य संबंधाबाबत महत्तमीकरणाची निवड पुढील समीकरणाद्वारे करण्यात येते.

$$-C(\alpha) + K\zeta(\alpha) - \frac{1}{2} r.k^2 \ Var(\varepsilon)$$

4. प्रोत्साहानात्मक बाबींवर विभिन्न घटकांचा प्रतिसाद अवलंबून असतो व शक्ती वाढण्यास अनुकूल घटकांचा संबंध पुढील समीकरणाद्वारे व्यक्त करण्यात येतो.

$$\frac{d\alpha}{dk} = \frac{\zeta}{C''(\alpha)} \qquad \text{------------ } 1$$

उपरोक्त समीकरणांमध्ये विविध घटकांद्वारे पर्याप्त करारांच्या माध्यमातून सैद्धांतिक प्रारूप स्पष्ट करण्यात आले आहे. याचे विश्लेषण प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करतांना प्रत्यक्षामध्ये वर्तमान काळातील कंपन्या व श्रमिक संघटनांदरम्यान करार सिद्धांताने दिलेल्या अभ्यासपूर्ण पर्यायी उपाययोजनांचा विचार केल्यास हे करार विशेषतः अपूर्ण करार हे भारतासारख्या विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये संघर्ष कमी करण्याकरिता करारसिद्धांताने दिलेला पयार्यांवर अनेक मर्यादा पडतील. अधिक्य, लाभ, जोखीम नैतिक धोका यांना अनुसरून विनीयोक्ता श्रमिक व प्रमुख संदर्भातील तात्त्विक विश्लेषण महत्त्वपूर्ण असले तरी वेतन, कामाचे तास, वित्तीय संसाधनाची उपलब्धता, प्रोत्साहने या संदर्भातील करार सिद्धांतानी सुचविलेल्या पर्यायाची रचना पुरेशी ठरणार नाही. याकरिता क्षेत्रनिहाय पर्याप्त करार रचना निर्माण करणे आवश्यक ठरते.

इच्छित परिणामांकरिता करार महत्त्वाचे ठरतात वास्तविकता कराराच्या संदर्भातील अटी (Terms & Condition) व प्रत्यक्ष कार्यपद्धती या अंतर्गत प्रारूपाची मांडणी आवश्यक ठरते. प्रायोगिक स्तरावर करारामध्ये परिस्थितीनुसार निराकरण करण्यासंदर्भातील पर्यायांवर मर्यादा पडतात. अभिकर्ता व प्रमुख यांच्या भूमिकांमधील बदल करार सिद्धांतामध्ये लक्षात घेऊन वादपक्ष व प्रमुख यामधील सामंज्यस कराराची संदिग्धता कमी करता येणे शक्य आहे. श्रमिकांना प्राप्त मोबदला, कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सकरिता वापरलेले एजंट प्रारूप; करार सिद्धांताचे महत्त्व विशद करतात. कराराची प्रायोगिकता विमासरंक्षण, अभिकर्ता व प्रमुखांमधील संबंध, संपदा हक्क, जोखमींना अनुसरून दिली जाणारी प्रोत्साहने या संदर्भामध्ये करारांची निर्मिती करण्याकरिता सैद्धान्तिक चौकट करार सिद्धांताने विकसीत करून उपयुक्त पर्यायाची उपलब्धता करून दिलेली आहे. त्यामुळे सिद्धांताची सार्वत्रिकता महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.

संदर्भसूची -

- हरमकर, प्रशांत (२०२२). अर्थशास्त्राचे नोबले विजेते (२०११-२०२१) कॉम्प्युटर नेटवर्क ३३, आय. टी. आय. कॉलनी अमरावती.
- Aghion P. and Bolton P., (1992). An incomplete contract approach to financial constructing, Review of economic studies.
- Course R. H. (1937). *The Nature of Firm*, Economica.
- https://www.edrish.in
- https://ms.unansea.com

राजर्षी शाहू महाराजांचे औद्योगिक व व्यापार विकास धोरण

डॉ. राहुल शं. म्होपरे

सहयोगी प्राध्यापक,

अर्थशास्त्र विभाग (पदवी व पदव्युत्तर)

देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर (निपाणी),

ता. कागल, जि. कोल्हापूर.,

मोबा. **9923879020**

E-mail – rahulmhopare@rediffmail.com

प्रस्तावना:

आधुनिक भारतातील अर्थव्यवस्थेतील उद्योगधंद्यांची वाढती प्रगती व महत्त्व लक्षात घेता भारतीय अर्थव्यवस्थेचा शेतीबरोबरच उद्योगधंदे हा ही एक अधिकचा कणा आहे असे संबोधले तर वावगे ठरणार नाही. अर्थात उद्योगधंद्यांच्या वाटचालीचा इतिहास फारच जुना आहे. परंतु खऱ्या अर्थाने अलीकडील शंभर ते सव्वाषे वर्षापासून भारतात नाविन्यपूर्ण औद्योगिक प्रगतीने खरी दिशा घेतली आहे असे वाटते. स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील भारतात फक्त ब्रिटिशांना पूरक ठरतील अशा उद्योगधंद्यांनाच प्रगतीला वाव होता. तरीदेखील ब्रिटिशांबरोबर योग्य ते धोरण राबवून आपल्या संस्थानात औद्योगिक प्रगती कशी घडवून आणता येईल याबद्दल गांभीर्याने विचार व प्रत्यक्ष कृती करणारा एक जाणता राजा भारतात आणि त्यातही महाराष्ट्रात होवून गेला. तो राजा म्हणजे कोल्हापूर संस्थानचे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज होय. प्रस्तुत लेखात लेखकाने वाचकांसमोर ऐतिहासिक कागदपत्रे, अहवाल व संदर्भ ग्रंथांच्या मदतीने राजर्षी शाहू महाराजांच्या औद्योगिक व व्यापार विकास धोरणाचे काही पैलू मांडले आहेत. अवध्या २८ वर्षाच्या कारकिर्दित (१८९४ ते १९२२) राजर्षी नी कोल्हापूर संस्थानात राबविलेले औद्योगिक आणि व्यापार विकासाचे धोरण निश्चितच संपूर्ण जगाला दिशादर्शक आहे.

शाहू महाराजांचे औद्योगिक धोरण

राजर्षींची कोल्हापूर संस्थानातील कारकीर्द फक्त २८ वर्षांची १९२२-१८९४)). राज्यकारभाराची सूत्रे स्वीकारल्यानंतर लगेचच पहिल्या दोन वर्षात राजर्षींनी कोल्हापूर संस्थानचे सूक्ष्म औद्योगिक सर्वेक्षण करून घेतले व पुढील काळातील संस्थांनचे औद्योगिक धोरण ठरवून त्याप्रमाणे वाटचाल केली. आज देशातच नव्हे तर संपूर्ण जगात उद्योगांच्या विकेंद्रीकरणाच्या धोरणाचा

मुद्दा गाजत आहे तो राजर्षींनी त्या काळात संस्थानात साध्य केला होता. संस्थानच्या सर्वच भागात विविध उद्योगांची उभारणी करून राजर्षींनी संस्थानच्या संतुलीत विकासाला प्राधान्य दिले होते. भांडवलशाही प्रवृत्तीला विरोध असल्यामुळे राजर्षींनी संस्थानात उद्योगधोरणांच्या बाबतीत मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला होता. राजर्षींच्या काळात संस्थानात प्रसिद्ध शाहू छत्रपती मिल, लाकूड शुद्धीकरण कारखाना, सरकारी मोटारगाड्यांची दुरुस्ती व देखभाल कारखाना यासारखे उद्योग सार्वजनीक क्षेत्रात तर शाहू लूम फॅक्टरी, जिनिंग फॅक्टरी इ. संयुक्त क्षेत्रात सुरू करण्यात आली होती. याबरोबरच सहकारी तत्त्वावर संस्थानात विणकाम व्यवसायाला प्रोत्साहन दिले होते. तर कागद कारखाना, प्रिंटिंग प्रेस, श्री युवराज राजाराम महाराज ऑईल मिल इ. खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांना देखील परवानगी दिलेली होती. तसेच काही उद्योगांबाबत राजर्षींनी संस्थानात उद्योगधंद्यातील व्यापार संरक्षण नीती सुद्धा अवलंबीली होती.

संस्थानातील औद्योगिकरणाला शिक्षणाची जोड मिळावी म्हणूनच राजर्षींनी संस्थानात 'जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिटयूट' व 'राजाराम इंडस्ट्रीयल स्कूल' या तांत्रिक व औद्योगिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था चालविल्या होत्या. औद्योगिक प्रयोगशीलतेला तर राजर्षींनी फार मोठ्या प्रमाणात चालना दिली होती. १९०२ साली राजर्षींनी युरोप दौरा केला होता. या दौऱ्यामध्ये त्यांनी इटलीला भेट देवून इटली आणि भारतातील उद्योगधंद्यांची तुलना केली आणि इटलीतील जे चांगले उद्योग भारतात सुरू करता येणे शक्य आहेत अशा उद्योगांची विषेश चौकशी करून त्यासंदर्भातील सविस्तर माहिती घेतली होती. मधुमक्षीका पालन हा त्यापैकीच एक महत्त्वाचा उद्योग आपल्या संस्थानातील नैसर्गिक परिस्थिती लक्षात घेवून सुरू करण्याचा प्रयत्न राजर्षींनी त्या काळात केला होता. गारगोटीपासून काही अंतरावर असलेल्या शेणगांव या गावी कात कारखान्याचा प्रयोग देखील राजर्षींनी करून पाहिला होता. तसेच ब्रोम टॅनिंग उद्योगाची संस्थानात वाढ व्हावी म्हणून देखील राजर्षींनी प्रायोगिक दृष्टीकोन अवलंबिला होता. संस्थानात चहा-कॉफी लागवडीचे प्रयोग करून त्यातून कोल्हापूर संस्थानात चहा व कॉफी उद्योगांना प्रोत्साहन देण्याचा विषेश प्रयत्न राजर्षींनी केला होता. पहिल्या महायुध्दाच्या काळात परदेशातून भारतात होणारी लोखंडाची आयात घटली. त्यामुळे लोखंडाच्या किंमती मोठ्या प्रमाणात वाढल्या. त्या काळात किर्लोस्कर हे एक प्रयोगशील वृत्तीचे उद्योजक होते. त्यांनी स्वतःच्या कारखान्यात लोखंड तयार करण्याचे प्रयोग करण्यास सुरूवात केली होती. या प्रयोगांसाठी लागणारा कच्चा माल कोल्हापूर संस्थानात उपलब्ध होता. हा

कच्चा माल मिळावा म्हणून किर्लोस्करांनी राजर्षींना विनंती केली होती. लोखंडाचे वाढते भाव लक्षात घेवनू आणि किर्लोस्करांच्या विनंतीस मान देवून राजर्षींनी २९ मे, १९१८ रोजी कायदा संमत करून संस्थानच्या खाणींतील अशुद्ध लोखंडाचे दगड-माती (Iron Ores) किर्लोस्करांना मोफत देण्याची सोय केली. ज्याद्वारे भविष्यात औद्योगिक विकासाबरोबरच महसूल प्राप्तीचे एक नवे साधन संस्थानला मिळेल. एवढ्यावरच न थांबता पोलादाच्या टंचाईमुळे किर्लोस्करांचा कारखाना अडचणीत आला आहे हे लक्षात घेवून कोल्हापूर जिल्ह्यातील गडावरील तोफा किर्लोस्करांना देवून तोफांचे नांगर करण्यास त्यांना परवानगी दिली. यातून राजर्षींनी शेती विकासाला औद्यागिक विकासाची कशी जोड दिली होती याची स्पष्ट कल्पना येतेच पण त्याबरोबरच त्या काळात देखील औद्योगिक प्रयोगशीलतेची वृत्ती राजर्षींनी जोपासली होती हे प्रतित होते.

कोल्हापूर संस्थानात राजर्षींनी आपली कारकीर्द सुरू करण्यापूर्वीच औद्योगिक वस्तूंचे संग्रहालय होते. या संग्रहालयात संस्थानातील व संस्थानाबाहेरील लोकांना पाहण्यासाठी विविध नमुन्याचे कपडे, मातीची भांडी, दगडी कामाचे नमूने, सोन्या-चांदीची नाणी यासारख्या नानाविध वस्तू ठेवण्यात आल्या होत्या. राजर्षींच्या काळात या संग्रहालयातील वस्तूंची संख्या वाढलेली होती. याबरोबरच राजर्षींनी संस्थानात औद्यागिक वस्तूंची काही प्रदर्शने देखिल भरविली होती. जेणेकरून लोकांना औद्योगिक वस्तूंबाबत होत असलेली प्रगती प्रत्यक्ष डोळ्याने पाहता येईल. शेती व उद्योग यांचे परस्परावलंबित्व लक्षात घेवून राजर्षींनी १९१४ साली कोल्हापूरातील प्रशस्त मैदानावर मोठ्या स्वरूपाचे पहिले ‘औद्योगिक व शेतीविषयक वस्तूंचे प्रदर्शन‘ भरविले होते. या प्रदर्शनास त्या काळात संस्थान व संस्थानाबाहेरील अशा एकूण ३० हजार लोकांनी भेट दिल्याची नोंद सापडते. विषेश म्हणजे या प्रदर्शनातील चांगल्या वस्तूंसाठी राजर्षींनी बक्षिसेसुध्दा दिलेली होती. फक्त संस्थानातील प्रदर्शनांनाच नव्हे तर संस्थानाबाहेरील प्रदर्शनांना देखिल राजर्षींनी संस्थानच्या खर्चाने संस्थानातील उत्पादित औद्योगिक वस्तू पाठविल्या होत्या आणि विषेश म्हणजे या वस्तूंना रौप्य पदके, कास्य पदके सुद्धा मिळालेली होती. यावरून राजर्षींच्या काळात कोल्हापूर संस्थानात औद्योगिक प्रगती फक्त संख्यात्मक दृष्टीनेच नव्हे तर गुणात्मक दृष्टीने देखिल झाली होती याची साक्ष पटते.

कोल्हापूर संस्थानात १८९१ साली सुरू करण्यात आलेली रेल्वे सेवा ही देखिल राजर्षींच्या दूरदृष्टीची द्योतकच होती असे म्हणावेसे वाटते. राजर्षींच्या काळातच संस्थानच्या शहरीकरणात व नागरी लोकसंख्येच्या प्रमाणात देखिल भरीव वाढ झाली होती. अर्थात हा देखिल औद्योगिकरणाचाच

परिणाम होता. एकंदरीत या सर्व विवेचनावरून असे लक्षात येते की, राजर्षीनी सुरूवातीपासून संस्थानातील औद्योगिक विकासाला पूरक असे धोरण राबविले होते. पुढे १९२०३०- च्या दशकात संस्थानात सुती कापड, साखर, गूळ, वनस्पती तेले इ.चे आधुनिक कारखाने भरभराटीस आले. आज देखिल कोल्हापूर जिल्हा उद्योगधंद्याच्या बाबतीत एक अग्रेसर जिल्हा म्हणून महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात ओळखला जातो. परंतू औद्योगिकरणाची ही प्रक्रिया खऱ्या अर्थाने राजर्षी शाहू महाराजांच्या काळातच सुरू झाली होती याचा विसर पडता कामा नये.

राजर्षी शाहू महाराजांचे व्यापार विकास धोरण

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात प्रत्यक्ष कृती व नियमांद्वारे व्यापार हिताबरोबरच ग्राहकहिताचा सुरेख संगम साधलेला दिसून येतो. राजर्षीनी सोयी सवलतींबरोबरच संस्थानातील व्यापार्यांना काही नियम घालून दिले होते. थोडक्यात राजर्षीच्या व्यापार विकासाचे हे सूत्रबद्ध धोरण देशालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला दिशादर्शक आहे.

‘खरोखर व्यापार हा पाश्चिमात्य राष्ट्रांचा धर्मच झाला आहे येथे धर्म म्हणजे बुद्धियुक्त स्वहित साधणे असे मी समजतो. व्यापार करण्याचे साहस आम्ही केले नाही तर या सर्व चळवळी निस्तेज व निरर्थक होतील. व्यापारासंबंधीच्या चळवळीवर माझा पूर्ण विश्वास असल्यामुळे मी माझ्या दोघा मुलांना व दुसऱ्या जवळच्या आप्तांना व्यापारात घातले आहे आणि मला सांगण्यास समाधान वाटते की, त्यांनी तो, धंदा मोठ्या आनंदाने स्वीकारला आहे’. असे उद्गार राजर्षींनी खामगाव येथील अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणात १९१७ साली काढले होते. संस्थानात शेती क्षेत्र व उद्योग धंद्याचा विकास करत असताना या क्षेत्रातून उत्पादित झालेला माल विकण्यासाठी बाजारपेठा असणे आवश्यक आहेत. हा विचार करून राजर्षींनी त्या काळात वाटचाल केली होती. त्यावेळी शेती, उद्योग व व्यापार या तीनही क्षेत्रांचा विकास परस्परांवर अवलंबून आहे, हे जाणून राजर्षींनी जाणीवपूर्वक व्यापाराला चालना देण्याचे धोरण अवलंबविले होते.

वाहतूक सुविधा ही व्यापार विकासाचा आत्मा मानला जातो. योग्य व पुरेशा वाहतूक सुविधेअभावी मालाची ने-आण करणे व व्यापारवृद्धी घडवून आणणे शक्य नसते. त्यामुळे राजर्षींनी आपल्या कारकिर्दीत संस्थानात कच्च्या पक्क्या रस्त्यांचे जाळे विणले होते. आपल्या काळात त्यांनी संस्थानात १८५ ४.मैल लांबीचे जवळपास सर्व खेड्यांना कोल्हापूरशी जोडणारे रस्ते नव्याने निर्माण केले होते. संस्थानच्या व्यापाराची जीवनरेषा म्हणून जिचा उल्लेख करता येईल, अशी

रेल्वेलाईन राजर्षींनी राज्यकारभाराची सूत्रे स्वीकारण्यापूर्वीच २१ एप्रिल, १९९१ रोजी सुरू केली होती. एकूण २९२७. मैल लांबीचा हा रेल्वेमार्ग रुकडी, हातंकणगले, जयसिंगपूरमार्गे मिरजला जोडला होता. विशेष म्हणजे त्या काळात कोल्हापूर संस्थानला रेल्वेच्या एकूण उत्पन्नापैकी प्रतिवर्षी सरासरी ४२४९. टक्के निव्वळ नफा मिळत होता. प्रकारे वाहतूक सोयीबरोबरच राधानगरी धरण व संस्थानातील इतर जलसिंचन सोयी यादेखील व्यापार विकासनीतीचाच भाग मानाव्या लागतील. राज्य कारभाराची सूत्रे स्वीकारल्यानंतर राजर्षींनी संस्थानाचा प्रासंगिक दौरा केला होता. त्यावेळी त्यांना समजले की संस्थानात ऊसाचे पीक मोठ्या प्रमाणात घेतले जात असून गूळ निर्मितीदेखील मोठ्या प्रमाणात होते परंतु व्यापारपेठेअभावी सदर गूळ कोकणातील राजापूरला पाठवून तेथे राजापुरी गूळ नावाने विकला जातो त्यामुळे गुळ उत्पादकांना होणारा वाहतुकीचा त्रास, अल्प नफा व गूळ कोल्हापूरचा व प्रसिद्धी दुसऱ्याची हे चित्र निर्माण झाले होते. म्हणूनच राजर्षींनी १८९५ साली रेल्वे स्टेशनजवळ शाहूपुरी बाजारपेठ निर्माण केली व कोल्हापुरी गुळाला आंतरराष्ट्रीय ख्याती मिळवून दिली. उत्तरोतर काळात गुळाबरोबरच तेलबिया, कापड, सूत, लोखंड, पोलाद, खनिजे व इतर शेती उत्पादनाच्या व्यापाराचे शाहूपुरी हे एक प्रमुख केंद्र बनले राजर्षींनी शाहूपुरी बाजारपेठेचा विकास व्हावा व तेथील व्यापारास प्रोत्साहन मिळावे म्हणून निपाणी व बेळगावच्या व्यापार्यांना बोलावून घेऊन विविध सोयी सवलती दिल्या व व्यापारपेठेत स्थायिक होण्यास सांगितले. शाहूपुरी व्यापारपेठेच्या विकासानंतर राजर्षींनी आपले लक्ष शिरोळ तालुक्यातील तंबाखूच्या व्यापारावर केंद्रीत केले. कारण करून दिले होते. तंबाखू हे पीक संस्थानाला चांगले उत्पन्न मिळवून देत होते. निपाणी, शिरोळ, सांगली, मिरज, कुरूंदवाड इत्यादी विभागांचे जयसिंगपूर हे तंबाखू व्यापारकेंद्र व्हावे व ब्रिटीश मुलखासह इतर काही संस्थानांना कोल्हापूरशी जोडणारा दुवा म्हणून जयसिंगपूर वसाहत राजर्षींनी विकसित केली, वसाहतीची रचना आदर्श व्हावी म्हणून त्या काळात राजर्षींनी विठ्ठल कुंभोजकर बाळासो गायकवाड, ॲड. दिवाण अशा तज्ज्ञ व्यक्तीची नेमणूकसुद्धा केली होती. राजर्षींच्या या सर्व प्रयत्नांना यश येऊन तंबाखू व इतर व्यापारी पिकाच्या व्यापारास त्याकाळातच नव्हे तर आजसुद्धा मोठ्या प्रमाणात यश मिळत आहे. आर्थिक विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टिकोनातून राजर्षींनी कोल्हापूर व जयसिंगपूर बरोबरच गडहिंग्लज परिसरातील गूळ, मिरची व भूईमुगाच्या व्यापाराला चालना देण्यासाठी तेथे व्यापारपेठ स्थापली तसेच राधानगरी, मलकापूर, वडगाव येथेदेखील व्यापारपेठांच्या विकासास चालना दिली. कोल्हापूर शहरातील वाढती लोकसंख्या व त्यांची गरज लक्षात

घेऊन राजर्षींनी कोल्हापुरात फेरिस मार्केटची स्थापना केली. याचे उद्घाटन कर्नल फेरिस यांच्या हस्ते १९०६ साली करण्यात आले. व्यापाऱ्यांना राजर्षींनी दर साल दर शेकडा तीन रुपये दराने सोने गहाण कर्ज उपलब्ध करून दिले होते. राजर्षींच्या व्यापारनीतीचा आणखी एक पैलू म्हणजे संस्थानातील व्यापार्यांना अन्य व्याजदराने केलेला कर्जपुरवठा होय. व्यापारी लोकांना अल्प मुदतीने रोक रकमेची जरुरी लागते व ती वेळेवर न मिळाल्यास त्यांची फार गैरसोय होते हे जाणून राजर्षींनी १९०३ साली कायद्याने व्यापार्यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी काही नियम घालून दिले होते. त्या काळात राजर्षींनी संस्थानातील व्यापाऱ्यांना राजर्षींनी दर साल दर शेकडा तीन रुपये दराने सोने गहाण कर्ज उपल्बध करुन दिले होते. ब्रिटीश राजवटीत १८४८ पासूनच कोल्हापूर संस्थानातील वजन व मापांमध्ये एकसूत्रता आणण्यासाठी प्रयत्न केले गेले होते. राजर्षींच्या काळातसुद्धा हीच पद्धती सुरु होती. परंतु कोल्हापूरात जळाऊ लाकडाचे वजन दगडी मणकीने आणि लाकडी दांडीने करून त्याची विक्री होत होती. या पद्धतीत सर्वच ठिकाणी एकसमानता नव्हती. त्यामुळे वजनात फरक पडून ग्राहकांचे नुकसान होत होते. यावर उपाय म्हणून राजर्षींनी कायदा करून दगडी वजनाने व लाकडी दांडीने वजन करण्यावर बंदी घालून लोखंडी वजने व मापे वापरणे व्यापाऱ्यांना अनिवार्य केले. एवढेच नव्हे तर ही प्रमाणित लोखंडी वजन- मापे सरकारमार्फत अल्प दराने व्यापाऱ्यांना पुरविण्याची सोय करण्यात आली होती. राजर्षींनी सोयी सवलतीबरोबरच संस्थानातील व्यापार्यांना काही नियम घालून दिले होते. संस्थानात त्या काळात काही ठिकाणी गावातले पाटील व कुलकर्णी गावातल्या गावात देवघेवीचे व्यवहार करीत होते. यामध्ये गरीब शेतकऱ्यांचे नुकसान होत होते. म्हणून राजर्षींनी १९१७ रोजी आदेशाव्दारे यावर बंदी घातली होती. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात तसेच १९१८१९- मधील संस्थानातील दुष्काळाच्या काळात व्यापाऱ्यांनी कृत्रिम साठेबाजी करून अन्नधान्याच्या किंमती वाढविल्या होत्या. यावर उपाय म्हणून राजर्षींनी कायद्याने व्यापार्यांच्या साठेबाजीला आळा घातला व अन्नधान्य किंमती स्थिर ठेवल्या होत्या. अशा प्रकारे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात प्रत्यक्ष कृती व नियमांद्वारे व्यापार हिताबरोबरच ग्राहकहिताचा सुरेख संगम साधलेला दिसून येतो. थोडक्यात राजर्षींनी व्यापार विकासाचे हे सूत्रबद्ध धोरण देशालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला दिशादर्शक आहे.

समारोप:

अशाप्रकारे राजार्षी च्या कोल्हापूर संस्थानातील औद्योगिक व व्यापार विकास धोरणांचा आढावा घेतल्यानंतर आपल्याला असे

प्रतित होते की, राजर्षींचा व्हान थुनेन आणि पेरोक्स या अर्थतज्ञांनी सूचविलेल्या वृद्धी केंद्राच्या सिद्धांतावर)Theory of growth centres(विश्वास होता. याबरोबरच राजर्षींनी संस्थानात उद्योगधंद्याच्या बाबतीत राबवलेली संरक्षणनिती ही १९ व्या शतकातील जर्मन अर्थतज्ञ फेड्रीक लिस्टच्या संरक्षण वादी धोरणाषी खूप मोठया प्रमाणात मिळती जुळती आहे. उद्योगाबरोबर संस्थानात व्यापाराचा विकास व्हावा म्हणून राजर्षींनी रस्ते, रेल्वे व वाहतूक सुविधांच्या प्रगतीला जाणीवपूर्वक चालना दिली. याबरोबरच बाजारपेठांच्या विकासावर देखील विषेश लक्ष दिले. राजर्षींच्या कार्यपद्धतीतून व्यक्त होणारी व्यापारनीती ही अर्थशास्त्रातील व्यापारवादी विचारवंताशी साधर्म्य दर्शविते. याबरोबरच जकात नाके, वजने-मापे यासारख्या व्यापारासंबंधातील राजर्षींचे काही निर्णय हे आर्य चाणक्याच्या विचारांशी साम्य दर्शवितात. थोडक्यात, आपणास असे म्हणता येते की, जरी राजर्षीं शाहू महाराज हे अभ्यासाने अर्थशास्त्राची पदवी घेतलेले विद्यार्थी नसले तरी देखील कार्यकर्तृत्वाने मात्र ते थोर अर्थतज्ञ नक्कीच होते.

संदर्भ ग्रंथ:-

- Ghuge V. B. **)**1975.**(** Chhatrapati Shahu's Socialist Economic Policies (1894-1922), Kolhapur Zilla Parishad Publication.
- Keer, Dhananjay)1976(. Shahu Chhatrapati- A Royal Revolutionary, Popular Prakashan, Bombay.
- Kulkarni Meena and Kulkarni B. S. (1975) – Shri Shahu Chhatrapatinche Arthkaran, Gauri-Nandan Publication, Kolhapur.
- Latthe A.B. (1924). "Memories of His Highness- Shri Shahu Chhtrapati Maharaj of Kolhapur" – Volume I & II, Time Press, Bombay.
- Mhopare R. S. & Patil J. F., (2008). "Economic Policies and Programmes of Rajarshi Chh. Shahu Maharaj", I.D.B.I.'s R.N. Godbole Chair in Financial Management and Banking Research, Dept. of Commerce and Management, Shivaji University, Kolhapur.
- Reports of The General Administration of the Kolhapur State for The Years of 1893 – 94 to 1921 – 22. (Total Reports - 28).
- Tophkhane V. D. (1963). Rajarshi Shri Shahu Chhatrapatinche Antarang, Maharashtra Granth Bhandar, Kolhapur.
- Yedekar, Shyam (1971). Rajarshi Shahu Chatrapatinchi Bhashane, Mangal Prakashan, Kolhapur.

Role of Industrial Development in Indian Economy

Dr. Samit Laxman Mahore
Associate Professor
P.G. Department of Economics,
RTM Nagpur University, Nagpur
drsamitmahore@gmail.com

This paper analyses the role of the industrial sector in the Indian economy. Many empirical studies and experiences around the world indicate that industrial development is essential for the development of any country. Industries provide a lot of things, from consumption to capital goods, to fulfil the demand. These goods and services are produced in the country or sometimes imported from other countries. The industrial sector also provides long-term employment opportunities and helps to eradicate many problems like unemployment, poverty, etc.

India has completed 75 years of independence. During this period, the Indian economy has seen many ups and downs. The country has gone from having 27 billion USD at the time of independence to 3.18 billion USD in 2021. India became the fifth-largest economy by nominal GDP and the third-largest by purchasing power parity (PPP) in the world. To reach this position, India faced many crises and, by overcoming them, became the fastest-growing economy in the world. As a country, we have achieved from agriculture to space technology, handicraft manufacturing to service industries, access to educational facilities, and affordable health facilities and lifted millions from extreme poverty. With this progress, we can say that India is on the way to becoming a superpower.

Industrial growth has the potential to usher in inclusive growth. It is necessary for the development and modernization of the primary sector. It encourages the development of science and technology. Startup, self-reliance policy, urbanization, and trade promotion policy—this kind of activities encourage industrialization in the economy. J. M. Keynes (1936) has concentrated on the powers that build up businesses, an approach followed in industrialization. He advocated the hypothesis that business visionaries will offer the measure of work that augments their yield and benefit. He worried about the efficiency of work as the deciding issue

of the degree of business. There is a positive relationship between the profitability of work, yield, and marketing.

As a growth pattern, most of all the developed (industrialized) countries shifted from the primary sector to the secondary sector and then to the tertiary sector, but in our country, India skipped the secondary sector and jumped directly from the primary sector to the tertiary sector. This jump was over many development processes, opportunities, employment avenues, etc. India skipped the typical growth pattern and moved from an agrarian to a service economy. Most of the GDP is contributed by the service sector, and India's diversification into the service sector has been key to its recent prosperity. Software and IT-enabled services contributed more to the experts on the global platform. The performance of the manufacturing sector also contributed significantly to the GDP. Our manufacturing sector is labor-intensive, and the government took initiatives such as "Make in India," "Startup India," etc. to generate employment in line with GDP growth.

Before independence, the Indian economy was self-sustaining and based on the primary sector. India was a major trading hub for cotton and silk products. India's share was more than 27 per cent (in 1700) in the world.

After independence, the contribution of the industrial sector to the GDP was not significant. Immediately after independence, we were lagging behind in capital investment. But over a period of time, we have achieved many transformations in industrial growth through the process of modern industrialization. The industrial sector contributed a lot to the economy and some of its contributions have been discussed as follows:

Increased share of GDP

GDP growth rate is one of the important indicators of development. If we observed the data, we would find a very large fluctuation in the annual growth rate of the industrial sector. Initially, the growth rate was 11.87 percent in 1951–52. It reached a peak of 21 percent in 1981–82 and also showed a negative low of 7 percent in 2021–22. Of course, it was due to the COVID-19 pandemic.

On the other hand, it is observed a steady growth in GDP from 2.3 per cent in 1951-52 to 8.7 per cent in 2021-22. If we smooth out the annual fluctuations and look, instead, at averages of 75 years of growth, a systematic rising pattern emerges. But this rise in the industrial sector is very low compared to other developed countries. During the five-year plans, a focus was given to the industrial sector. (See Figure No.1)

Figure No. 1
Growth Rate of GDP and Industrial Sector in India

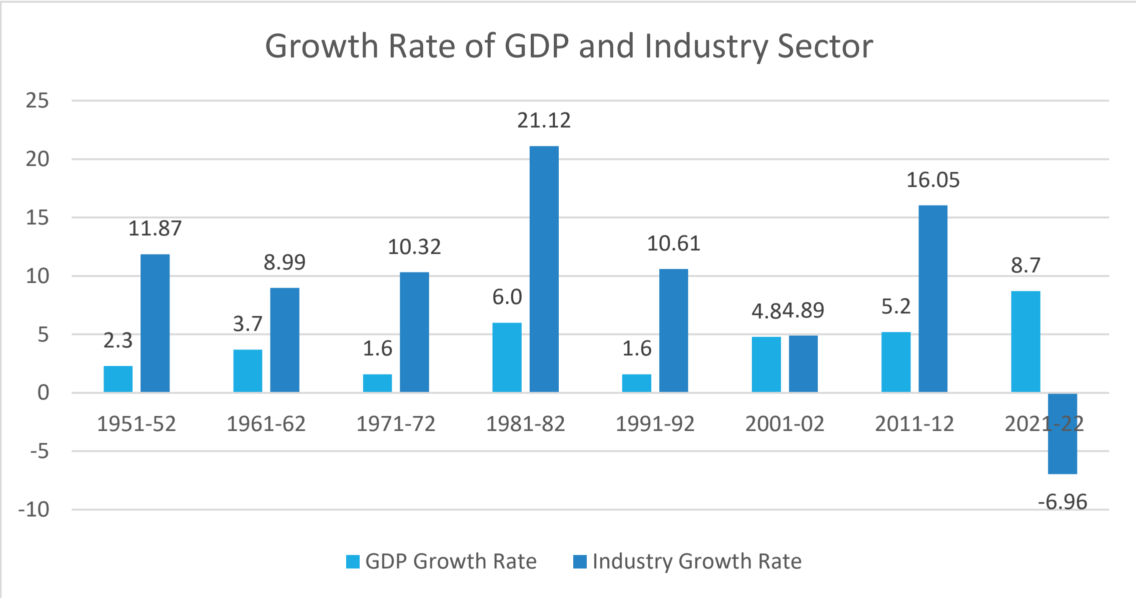

Source-Economic Survey of various years.

Increase in Capital Formation

Gross capital formation consists of outlays on additions to the fixed assets of the economy plus net changes in the level of inventories. Fixed assets include land improvements; plant, machinery, and equipment purchases; and the construction of roads, railways and alike, including schools, offices, hospitals, private residential dwellings, and commercial and industrial buildings. Inventories are stocks of goods held by firms to meet temporary or unexpected fluctuations in production or sales, or "work in progress." The growth rate of gross capital formation from budgetary resources of the central government is presented in figure no. 2. This data include the gross capital formation by the central government (in fixed assets and work stores) and gross financial assistance for capital formation (to state governments, non-departmental commercial undertakings, and others) during the last decades, it showed huge fluctuation. It showed a growth of 64 per cent in 2007-08 before 2008 crisis and touched a low of – 24 per cent due to the covid-19 pandemic. (See Figure No.2)

Figure No. 2
Growth in Gross Capital Formation in India

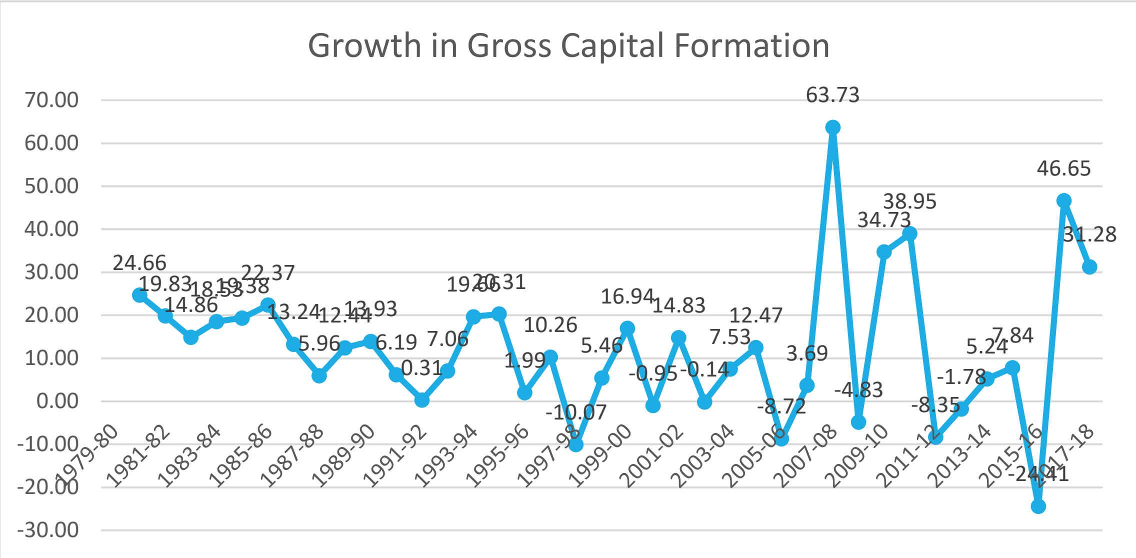

Source- (RBI, Handbook of Statistics on Indian Economy 2020-21, 2021)

Composition of Industrial Sector in GDP and Employment

Composition of the industrial sector in GDP and employment shares of manufacturing, electricity, gas, water supply, and other utility services, as well as construction, are considered secondary or industrial sectors. The industrial sector contributes 26 percent to GVA for the year 2021. It was merely 15 percent in 1951. Similarly, the share of the industrial sector in employment was 10.7 percent in 1951 and reached up to 23.7 percent in 2021. After the new economic policy was implemented, the rate of growth in employment generation in the industrial sector increased compared to previous years. (See Figure No. 3)

According to the economic survey, the industrial sector is to witness a sharp rebound from a contraction of 7% in 2020–21 due to the pandemic to an expansion of 11.8% in 2021–22. The manufacturing, construction, and mining sub-sectors went through the same swing, although the utilities segment experienced a more muted cycle as basic services such as electricity and water supply were maintained even at the height of the national lockdown. The share of industry in GVA is now estimated at 28.2 percent. (GOI, 2022)

There are two common themes in India's supply-side strategy: first, reforms that improve flexibility and innovation in order to deal with the long-term unpredictability of the post-Covid world. This includes factor market reforms such as deregulation of sectors like space, drones, geospatial mapping, and trade finance factoring; process reforms like those in government procurement and in the telecommunications sector; the removal of legacy issues like retrospective tax; privatisation and monetization; the creation of physical infrastructure; and so on. A second reform is aimed at improving the resilience of the Indian economy. These range from climate-related policies; to social infrastructure such as the public provision of tap water, toilets, basic housing, insurance for the poor, and also support for key industries under Atmanirbhar Bharat and start-up India.

Figure No. 3

Composition of Industrial Sector in GDP and Employment in India

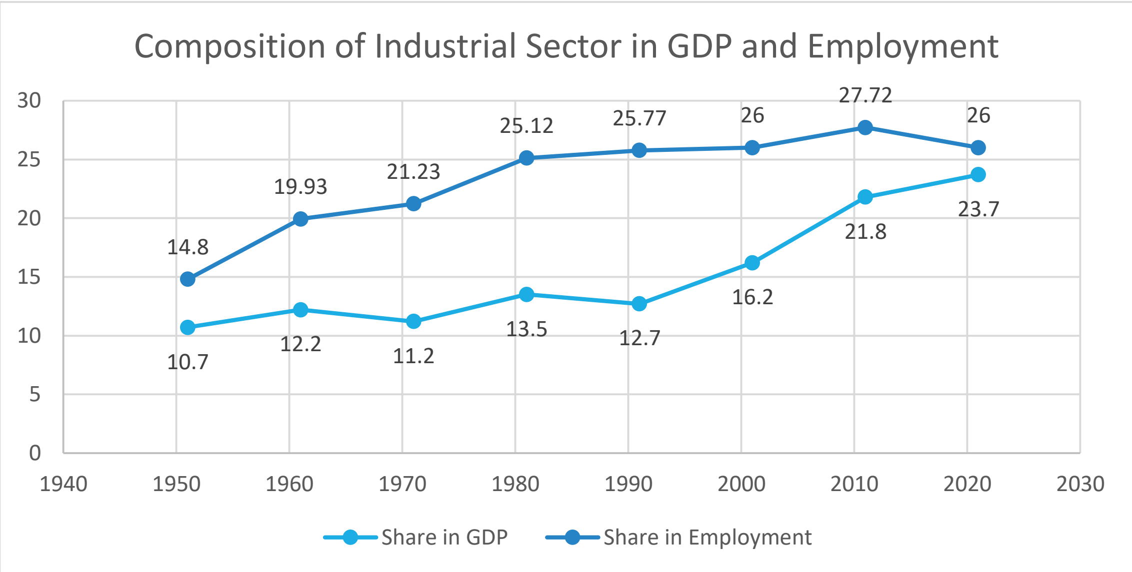

Source- (GOI, 2022)

Index of Industrial Production (IIP)

The Index of Industrial Production (IIP) is a composite indicator used to measure the short-term changes in the volume of production of a basket of industrial products over a period of time. The Central Statistical Organization, now known as the National Statistics Office

(NSO), was established in 1951 and is responsible for the compilation and publication of IIP in India every month. IIP indicates the performance of various industrial sectors of the Indian economy. The industry groups are classified under broad sectors (manufacturing, mining, electricity, etc.) and use-based sectors (capital goods, basic goods, intermediate goods, infrastructure goods, consumer durables, and consumer non-durables). The eight core industries, including electricity, steel, refinery products, crude oil, coal, cement, natural gas, and fertilizers, represent about 40 percent of the weight of items in IIP. As per the latest published data, India's factory output based on the IIP grew by an annual 7.1 percent for the month of November 2022. The Quick Estimates of the Index of Industrial Production (IIP) are usually released on the 12th of every month with a six-week lag and compiled with data received from the producing factories and establishments.

The rise in factory output measured by the IIP comes after a contraction of 4.2 percent in October 2022. The previous high was recorded in June 2022 at 12.6 percent. As per the IIP data released by the NSO, the manufacturing sector's output grew by 6.1 percent in November 2022. The growth in power generation increased by 12.7 percent in November 2022. (Business Standard, 2023)

Figure No. 4
Annual Growth Rate of IIP in India

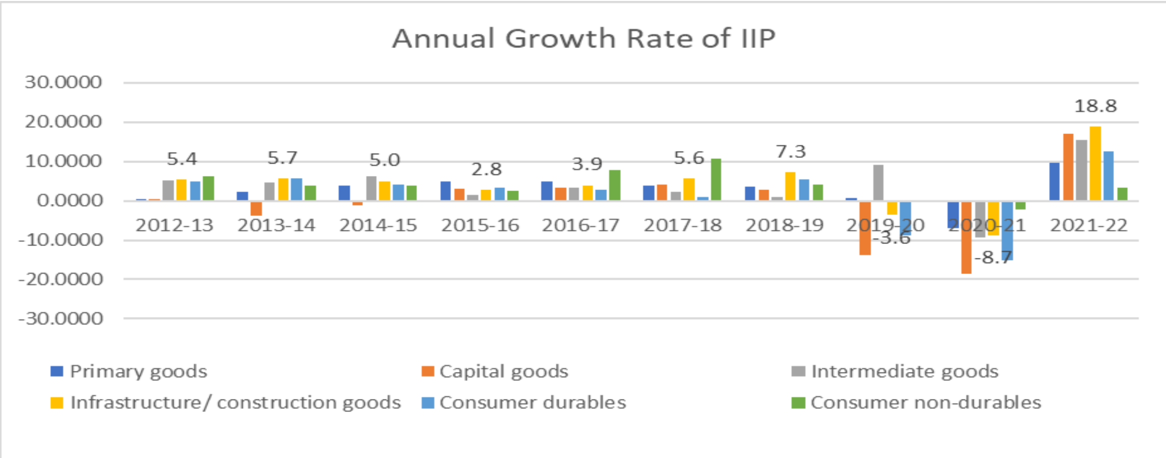

Source - (GOI, IIP data, 2022)

As per the use-based classification, the capital goods segment recorded an impressive annual growth of 16.9 percent in 2021–22 against a decline of 18.6 percent in the previous year. Consumer durables and consumer non-durables

recorded growth rates of 12.5 percent and 3.2 percent, respectively. Both these segments reported contraction in the previous year 2021-22. Infrastructure/construction goods too posted healthy growth of 18.8 percent as against – 8.7 percent compared to the previous year. The data also showed that the output of primary goods and intermediate goods improved by 9.7 percent and 15.4 percent, respectively, in 2021–22. (See figure no. 4)

The IIP also provides data for 23 subgroups of the manufacturing sector. The major industrial groups like textiles, wearable apparel, electrical equipments, and motor vehicles staged a strong recovery. Improvements in the performance of textiles and apparel, which is a labour-intensive industry, have significant implications for employment creation.

Balance or Unbalance of Regional Development

The industrial sector also played an important role in developing the regional areas. Industries established in rural areas and backward areas are responsible for the development of the area and employment generation activities. Ultimately, this helps in the overall development of the regions. Contrary to this, it is observed that the establishment of such industries limits development activities to certain regions only. Instead of spreading development among the regions, it increased the disparities among the regions.

Industrialization leads to urbanization.

Mass production replaces manual and specialised laborers. This led to urbanisation by generating employment opportunities and creating economic growth. Generally, urbanisation begins when one or more factories are established within a region and create employment opportunities for the nearby factory labourers. Supply chains of factory products create more jobs and demands from households, and the technological hub industry established in urban areas. Manufacturing, production, processing of textiles, food, and natural resources, employment, commercialization, development of infrastructure, and population growth are leading factors for urbanisation.

Conclusion

Industrial development has been an important segment of economic growth. Increased industrial output has been associated with technology, the productivity of labour, export promotion, increased trade opening, economic liberalization and an improved business climate in the countries. Many policies have been adopted, such as export promotion, financial assistance for any

industry, and selective government intervention. Indian economy experienced many changes in the process of growth over a period of 75 years. We have achieved tremendous growth in agricultural productivity, but agribusiness has made us unhappy. The industrialization of the market eliminates this difference. Whatever we achieved in the primary sector, we did with the support of the industrial sector only. The first and most important argument for industrialization is that it can create employment opportunities on the basis of rapid wage growth. This is a direct result of the fact that profitability is higher in the industry than in agribusiness. It is also observed that developed countries have higher per-person wages compared to other countries. The rapid development of capital-producing enterprises drives the development of the agricultural sector, transportation, communications, etc. The industrial sector also allows countries to create a selection of buyer items at high volumes at low cost and eliminates dependency on the primary sector.

References:

Business Standard. (2023, January 12). *Industrial Production expands by 7.1 percent in Nov 2022 vs -4 percent in Oct* . Retrieved from Business Standard epaper: https://www.business-standard.com/article/economy-policy/industrial-production-expands-by-7-1-in-november-vs-1-yoy-govt-data-123011200980_1.html

GOI. (2022). *Economic Survey 2021-22.* New Delhi: Government of India, MInistry of Finance, Department of Economic Division.

GOI. (2022, January 27). *IIP data*. Retrieved from Ministry of Statistics and Programme Implementation: http://164.100.161.63/iip

RBI. (2021, June 21). *Handbook of Statistics on Indian Economy 2020-21*. Mumabai: Reserve Bank of India. Retrieved from Ministry of Statistics and Programme Implementation: https://www.mospi.gov.in/download-tables-data

RBI. (2022). *Handbook of Statistics on Indian Economy 2021-22.* Mumbai: Reserve Bank of India. Retrieved from Ministry of Statistics and Programme Implementation.

भारताचे सेवा क्षेत्र: प्रवेशद्वार आर्थिक वृद्धीचे

प्रशांत हरमकर
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
या.द.व. देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
तिवसा, जि. अमरावती

प्रस्तावना:-

अविकसित देशात ज्यावेळी विकासाची प्रक्रिया सुरू होते. त्यावेळी त्या देशांच्या अर्थव्यवस्थेत अनेक प्रकारचे बदल घडून येतात. या बदलांमध्ये संरचनात्मक बदल फार महत्वाचे असतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकासाची प्रक्रिया 1951 पासून सुरू झाली. 1991 पासून नविन आर्थिक सुधारणा अंमलात आणण्यात आल्या. यामुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल घडून आले. विविध क्षेत्रातील मिश्र अंतर्गत उत्पादातील वाट्यामध्ये बदल घडून आला. यांच्या साह्याने संरचनात्मक बदलांना स्पष्ट करता येते. तसेच विविध क्षेत्रामध्ये बदल घडून आले त्यामुळे रोजगारात बदल घडून आले आहे. या अनुषंगाने सेवा क्षेत्रातील बदलाचे विवेचन करता येते.

अर्थव्यवस्थेमध्ये समग्र देशीय उत्पाद (Gross Domestic Product – GDP) विविध उद्योग व व्यवसायातून निर्माण होते. या सर्व उद्योग व व्यवसायचे वर्गीकरण तीन गटामध्ये करता येते. प्राथमिक क्षेत्र-शेती, खाणी, मत्सव्यवसाय इत्यादी, द्वितीय क्षेत्र-मोठे उद्योग, लघु उद्योग, वीज निर्मिती इत्यादी तर तृतीय क्षेत्र-व्यापार, वाहतुक, दळणवळण वित्तीय सेवा, वैयक्तिक सेवा, सामाजिक सेवा इत्यादीचा समावेश होतो. अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विकासाची प्रक्रिया सुरू होते त्यावेळी समग्र देशीय उत्पादामध्ये या तिनही क्षेत्राचा वाटा बदलत जातो. तसेच क्षेत्रनिहाय रोजगाराचे प्रमाण बदलत जाते. विशेषतः नवीन आर्थिक धोरणानंतर सेवा क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले आहे. या बदलाचा आढावा प्रस्तुत लेखामध्ये घेतला आहे.

भारताच्या सेवा क्षेत्राचे स्वरूप व प्रवृत्ती:-

प्राथमिक व द्वितीय क्षेत्राच्या विकासाला पूरक असणारे क्षेत्र म्हणजे सेवा क्षेत्र होय. आर्थिक विकासाबरोबर समग्र देशीय उत्पादाचा वाटा वाढत गेलेला आहे. 1950 च्या दशकामध्ये समग्र देशीय उत्पादामध्ये (जी.डी.पी.) सेवा क्षेत्राचा वाटा 29 प्रतिशत होता. 2011 मध्ये हा वाटा 45 प्रतिशत झाला तर 2021-2022 मध्ये हा वाटा वाढून 53 प्रतिशत झाला. सेवा क्षेत्रावर नवीन आर्थिक धोरणाचा पूर्णतः अनुकूल परिणाम दिसून आला. नवीन आर्थिक धोरण पूर्व काळात सेवा क्षेत्राचा आर्थिक वृद्धीचा दर 6.63 प्रतिशत होता. नवीन आर्थिक धोरणानंतर (1991-2000) मध्ये सेवा क्षेत्राचा वृद्धी दर 7.71 प्रतिशत झाला. तर 2021-

2022 मध्ये सेवा क्षेत्राचा वृद्धी दर 10.8 प्रतिशत असल्याचे दिसून येते.

नवीन आर्थिक धोरणाच्या संदर्भात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे संरचनात्मक बदल लक्षात घेऊन पूर्व राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम आणि राजन यांनी संयुक्तपणे लिहलेल्या "India 2020: AVision for the Millennium" या पुस्तकामध्ये म्हटले आहे की, अर्थव्यवस्थेतील तीन क्षेत्रामधील परस्पर पूरकता अधिक दृढ होत जाईल. नवीन तंत्रज्ञानाचा प्राथमिक व द्वितीय क्षेत्रात वापर होऊन सेवा क्षेत्राची वाढ वेगाने होईल.

सेवा क्षेत्रामध्ये दुरूस्ती करणारे, जोड्यांना पॉलिश करणारे, फेरीवाले, माल वाहूण नेणारे इत्यादी अल्प उत्पादकता असणारे श्रमिक आहेत. तसेच वैद्यकीय सेवा, कायदेशीर सेवा, माहिती व तंत्रज्ञान सेवा देणाऱ्या कुशल श्रमिकाचा समावेश सेवा क्षेत्रामध्ये होतो. सेवा क्षेत्रामध्ये रोजगार वाढण्याच्या संधी जास्त आहे. सेवा क्षेत्राचे भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील महत्व वाढत आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये प्लंबर, वायरमन पासून माहिती तंत्रज्ञान सारख्या अत्यंत विकसित व तांत्रिक दृष्ट्या उच्च सेवांचा अंतर्भाव आहे. हॉटेल व रेस्टॉरेन्ट, वाहतूक, साठवणूक, दळणवळण, वित्त, विमा, रिअल ईस्टेट व व्यावसायिक सेवांचा अंतर्भाव हा सेवा क्षेत्रामध्ये होतो.

ज्यावेळी एखाद्या देशाचा विकास सुरू होतो त्यावेळी एकूण उत्पादन व समग्र देशीय उत्पादामध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा सर्वाधिक असतो. पण जसजसा अर्थव्यवस्थेत विकास घडून येतो तसतसा कृषी क्षेत्राचा वाटा घटत जातो व उद्योगांचा वाटा वाढायला लागतो. मात्र त्यानंतर सेवा क्षेत्राचा विकास वेगाने होऊन उद्योग क्षेत्र मागे पडते. समग्र देशीय उत्पादामध्ये सेवा क्षेत्र सर्वात पुढे राहते. भारतात आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत उद्योग क्षेत्राचा विकास घडून न येता सेवा क्षेत्राचा विकास घडून आला व सेवा क्षेत्र वेगाने पुढे गेले. म्हणजे सैद्धांतिक दृष्ट्याा विकासाच्या प्रक्रियेत प्रथम शेती नंतर उद्योग व अंतिमतः सेवा क्षेत्राचा विकास घडून येतो असे विकसित देशाच्या अनुभवावरून दिसून येते. मात्र भारताच्या बाबतीत तसे दिसून आले नाही. भारतामध्ये कृषी क्षेत्रानंतर उद्योगाला वगळून सेवा क्षेत्राचा विकास घडून आला. सेवा क्षेत्राचा वृद्धी दर जास्त राहिला आणि वेगाने विस्तार घडून आला.

2001 ते 2011 या कालखंडामध्ये जी.डी.पी. चा वृद्धी दर आणि सेवा क्षेत्राचा वृद्धी दर याकडे पाहिले तर असे दिसून येते की, सेवा क्षेत्राचा वृद्धी दर जी.डी.पी. च्या वृद्धी दरापेक्षा जास्त राहिला आहे. जी.डी.पी. चा वृद्धी दर 8 प्रतिशत असतांना सेवा क्षेत्राचा वृद्धी दर 10.3 प्रतिशत राहिलेला आहे. सेवा क्षेत्राच्या वृद्धी दराचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर पर्यायाने जी.डी.पी. च्या वृद्धी दरावर होत आहे. पश्चिम बंगाल, नागालँड, महाराष्ट्र तामिळनाडू, क¢रळ, दिल्ली इत्यादी राज्यामध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढत गेलेला आहे. दिल्ली मध्ये देशांतर्गत उत्पादामध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा 81.8 प्रतिशत तर महाराष्ट्र, तामिळनाडू, केरळ मध्ये 60 प्रतिशत, हिमाचल मध्ये 40 प्रतिशत, झारखंड मध्ये 43 प्रतिशत, राजस्थान मध्ये 46 प्रतिशत, आंध्रप्रदेश मध्ये 50 प्रतिशत, तर कर्नाटक मध्ये 52 प्रतिशत

वाटा सेवा क्षेत्राचा 2010 च्या दशकामध्ये या राज्यात राहिला आहे.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक आणि सेवा क्षेत्राचा निकटचा संबंध आहे प्रत्यक्ष विदेशी (FDI) गुंतवणूक प्रामुख्याने वित्तीय क्षेत्र दूरसंचार, सॉफ्टवेअर, घर निर्मिती इत्यादी क्षेत्रांमध्ये सर्वाधिक आहे 2001-2011 या कालखंडामध्ये थ्क् चा प्रवाह या क्षेत्रामध्ये 42 प्रतिसाद होता. यामध्ये वित्तीय क्षेत्रात 20 प्रतिशत, दूरसंचार 08 प्रतिशत बांधकाम व घर उभारणी 06 प्रतिसाद थ्क् चा वाटा होता. विशेषतः FDIचा हा प्रवाह मॉरिशियस, सिंगापूर, ब्रिटन, अमेरिका आणि जपानकडून होता. अर्थातच जीडीपी मध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढलेला आहे. शेतीनंतर दुसऱ्या क्रमांकाचे रोजगार देणारे क्षेत्र म्हणजे सेवा क्षेत्र आहे. एकूण रोजगारापैकी 24 प्रतिशत रोजगार सेवा क्षेत्रामधून प्राप्त होतो. सेवा क्षेत्रामधील श्रमिकांचे उत्पन्न कृषी क्षेत्रातील श्रमिकाच्या तुलनेत दुप्पट आहे.

बदलते सेवा क्षेत्र:-

अलीकडे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जी.डी.पी. मध्ये सेवा क्षेत्राचे योगदान 50 प्रतिशत पेक्षा जास्त राहिले आहे. सेवा क्षेत्राच्या वाट्याने उंच झेप घेऊन विकसित देशांच्या जी.डी.पी. प्रमाणे 2009-2010 मध्ये वाटा 57.3 प्रतिशत तर 2021-2022 मध्ये 53 प्रतिसात वाटा राहिला आहे. एकूणच संरचनात्मक बदल जी.डी.पी. मध्ये घडून आलेले आहे. विकासाच्या अनुभवाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढला आहे. सामान्यपणे सेवाचा अनुपात जी.डी.पी. मध्ये वाढला आहे. विकासाच्या उच्च प्रमाणाचे ते निर्देशक आहे. अर्थव्यवस्थेमध्ये सेवा क्षेत्राचे वाढणे म्हणजे विकास आणि जीवनमानाचा स्तर वाढण्याचे लक्षण आहे. विकास घडून येण्याच्या प्रक्रियेचे तीन टप्पे आहेत. यामध्ये प्राथमिक, द्वितीय व अंतिमतः तृतीय क्षेत्र म्हणजे सेवा क्षेत्राचा विकास घडून येतो. येणाऱ्या काळात सेवा क्षेत्र प्रबळ होऊन यशस्वी ठरत आहे. भारतामधील लोकांचा आणि भारताच्या विकासाचा मार्ग सेवा क्षेत्र होऊ शकतो का? या क्षेत्राच्या वृद्धीचा लाभ मिळाला आहे का ? मोठ्या जनसमूहाला एकूण जी.डी.पी. मधील वृद्धीचा लाभ प्राप्त झाला का?

भारत ही दुसऱ्या क्रमांकाची अशी अर्थव्यवस्था आहे जी जलद गतीने वृद्धिंगत होत आहे. या अर्थव्यवस्थेचे नेतृत्व सेवा क्षेत्र करीत आहे. भारतातील अर्थव्यवस्थेने दखल घेण्यायोग्य आर्थिक वृद्धी 2003-2004 पासून दिसून आलेली आहे. तसेच शाश्वत आर्थिक वृद्धीचा दर 2003-2004 पासून पाहायला मिळाला आहे. भारताने नवीन आर्थिक वृद्धीद्वारे मार्गक्रमण केले आहे. सेवा क्षेत्रातील वेगवान वृद्धीसह देशांमध्ये असमानता वाढलेली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीचा आकृतीबंध आणि सेवा क्षेत्र मोठ्या जनसमुहाच्या विकासापासून मात्र दूर राहिले आहे. प्रत्यक्षात आर्थिक वृद्धीच्या प्रक्रियेतून अपवर्जन घडवूण आलेले आहे. अधिक्याने आर्थिक वृद्धीचा व्यय वाहून आणण्याचा दबाव सेवा क्षेत्रावर निर्माण झालेला आहे.

भारताच्या विकासाचे प्रवेशद्वार म्हणून सेवा क्षेत्राकडे पाहत असतांना यामध्ये अनेक प्रकारच्या

समस्या आहे. प्रथमतः सेवाच्या अनुकूलतेमध्ये जी.डी.पी. च्या क्षेत्रात परिवर्तनाचा सुमेळ बसत नाही. याला जोडून असणारा बदल म्हणजे रोजगाराच्या आकृतीबंधामध्येही सुमेळ घडून येत नाही. व्दितीय, सेवा क्षेत्र येथे द्वयात्मक स्थिती प्रस्तुत करतो. जलद वृद्धिंगत होणाऱ्या सेवा क्षेत्रांची उच्च उत्पादकता आणि न्यून रोजगार निर्मिती सेवा क्षेत्रामध्ये आहे. अतिमतः महत्त्वाचे असे की, सेवा क्षेत्रामधील वृद्धी ही आवश्यकतेनुसार संसाधनाचे संक्रमण खाजगी निगम क्षेत्राकडे करीत आहे आणि लोकांच्या जीविकेमध्ये विरुपणे घडून येत आहे. जसे की लोक या संसाधनावर अवलंबून आहे.

भारताच्या आर्थिक वृद्धीची रचना:

सेवा क्षेत्राचा वाटा जी.डी.पी. मध्ये 1950 ला 30 प्रतिशत होता. सेवा क्षेत्र वृद्धींगत होवून हा वाटा 50 प्रतिशत पेक्षा जास्त झाला आहे. The national account statics च्या 2011 च्या अहवालानुसार जी.डी.पी. मध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा 57.3 प्रतिशत, कृषी क्षेत्राचा वाटा 14.6 प्रतिशत तर उद्योग क्षेत्राचा वाटा 28 प्रतिशत होता. समग्र देशाय उत्पाद ;जी.डी.पी.द्ध मध्ये सर्व क्षेत्राचे प्रतिशत प्रमाण बदलले आहे. विविध क्षेत्रांमध्ये वास्तव अटी अंतर्गत न्यून वृद्धी दिसून येते. यामध्ये कृषी क्षेत्राचा वृद्धी दर 1.4 प्रतिशत, वन उत्पादने 2.2 प्रतिशत 2009-2010 मध्ये होता; तेव्हा जीडीपी चा वृद्धीदर 8.6 प्रतिशत होता. त्याचवेळी सेवा क्षेत्रामध्ये दळणवळण व दूरसंचार 26.6 प्रतिशत, बँकिंग आणि विमा 15.4 प्रतिशत, सार्वजनिक प्रशासन आणि संरक्षण 7.3 प्रतिशत, साठवणूक 7.3 प्रतिशत, रेल्वे 9 प्रतिशत, इतर सेवा 7 प्रतिशत तर निर्माणी क्षेत्राचा 9 प्रतिशत आर्थिक वृद्धी दर होता. एकूणच भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये सेवा क्षेत्र वृद्धींगत होताना दिसून येते. हे काही अर्थव्यवस्थेचे नवीन अंग आहे असे नाही. सेवा क्षेत्राचा वाटा 1980 पासून वृद्धींगत होत आहे. मात्र 1990 नंतर सेवा क्षेत्र झपाट्याने वृद्धींगत होत गेले. विशेषतः सेवा क्षेत्रामध्ये आर्थिक वृद्धी 1994 ते 2004 या कालखंडामध्ये उच्च दराने घडून आली. या कालखंडामध्ये सेवा क्षेत्राचा वृद्धीदर 7.9 प्रतिशत, कृषी क्षेत्राचा 3 प्रतिशत तर निर्माणी क्षेत्राचा 5.2 प्रतिशत वृद्धी दर होता. भारताचा सेवा क्षेत्राचा वाटा महत्त्वपूर्ण पातळीवर वाढत असल्याचे इंटरनॅशनल क्रॉस सेक्शन (International Cross Section) द्वारे दर्शविण्यात आले आहे. हे सर्व प्रति व्यक्ती उत्पन्नातून नमुत करण्यात आले. सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढत असतांना कृषी क्षेत्राच्या वाट्यामध्ये स्थिरपणे घसरण घडून येत आहे, तर निर्माण क्षेत्राचा वाटा स्थिर असल्याचे दिसून येतो.

आर्थिक वृद्धीचे केंद्रीकरण:

सेवा क्षेत्रामध्ये सेवांचे विविध प्रकार आहेत. आपण सेवा क्षेत्राच्या वृद्धीकडे पाहिले तर प्रामुख्याने वृद्धीचे केंद्रीकरण दळणवळण व दूरसंचार, व्यवसायिक सेवा आणि वित्तीय सेवांमध्ये झालेले आहे. सर्वात जास्त वृद्धी दूरसंचार क्षेत्रामध्ये घडून आलेली आहे. ज्याचे एकूण जी.डी.पी. मध्ये फार महत्वपूर्ण योगदान आहे. लक्षात घेतले पाहिजे की, 1990 च्या दशकापासूनच माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रासह व्यावसायिक सेवा झपाट्याने वृद्धिंगत

झाले आहे. सरासरीने व्यावसायिक सेवांचा वृद्धी दर प्रतिवर्ष 20 प्रतिशत राहिला आहे. दूरसंचार क्षेत्राचा वृद्धी दर 14 प्रतिशत राहीला आहे त्यानंतर बँकिंग सेवा, हॉटेल व उपहारगृह आणि सामूहिक सेवा इत्यादीचा क्रम वृद्धी घडून येण्यामध्ये लागत असल्याचे स्पष्ट होते. सेवा क्षेत्राची कृती आणि जलद वृद्धी ही 2000 च्या शतकापासून दिसून आली आहे.

भारतामध्ये उड्डान घेणारे सेवा क्षेत्र म्हणजे दृश्य आणि प्रसिद्ध असलेले सॉफ्टवेअर आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र आहे. यामध्ये कॉल सेंटर, सॉफ्टवेअर डिझाईन आणि अकाउंट सोर्सिंग क्षेत्राचा समावेश आहे. नॅशनल असोसिएशन ऑफ सॉफ्टवेअर अँड सर्व्हिस कम्युनिटी (National Association of Software and Services Community – NASSCOM) नॅसकॉमच्या नुसार व्यावसायिक सेवा बाह्य स्रोत (Business Process Outsourcig – BOP) क्षेत्राचा वाटा 6.4 प्रतिशत आहे. 2011-2012 मध्ये या सेवाची निर्यात 14 प्रतिशत झाली तर इतर सेवांचा वाटा 10 प्रतिशत होता. 2011-2012 मध्ये जलद वृद्धींगत होणारे माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र होते. ज्याचा वृद्धी दर 22.7 प्रतिशत होता, तर सेवा क्षेत्राकडून निर्माण झालेल्या निर्यातीचे मूल्य 53.5 अब्ज डॉलर होते.

अनुभव असमान वृद्धीचा:-

भारताची आर्थिक वृद्धी उच्चतम दराची असली तरी त्यामधील दोष म्हणजे असमानता वाढविणारा आहे. उच्च्तम आर्थिक वृद्धी दर हा असमानतेमध्ये कपात घडवूण आणू शकला नाही. प्रत्यक्षात असामान्य तेजी व असमानता चिकटून राहिली. ही असमानता गरीब-श्रीमंत, ग्रामीण-शहरी, मागास-विकसित इत्यादी प्रकारांमध्ये स्पष्टपणे दिसून आली आहे. भारतामध्ये एक मोठा वर्ग कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे, तर दुसरा वर्ग निगम क्षेत्रातील उच्च वेतनावर अवलंबून आहे. फोबर्स ग्लोबलच्या यादीमध्ये चौथ्या क्रमांकावर भारतीय कंपनी आहे तर इतर 57 भारतीय कंपन्यांचे मालक या यादीमध्ये समाविष्ट आहे. फोर्बस ग्लोबल ही प्रतवारी विक्री, नफा, संपत्ती आणि बाजार मूल्यावरून ठरवित असते.

नॅशनल डेलीच्या नुसार 2010 मध्ये भारतातील किमती उच्चतम असताना वैयक्तिक पातळीवर 0.01 प्रतिशत लोकांचे उत्पन्न समग्र राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 1/3 होते, तर 77 प्रतिशत लोकांचे उत्पन्न प्रति दिवशी 20 रुपये पेक्षा कमी खर्च करीत होते. एन.एस.एस.ओ. च्या 66 व्या फेरीनुसार सरासरी प्रति मासिक खर्च 2009-2010 मध्ये ग्रामीण भागात 1053.64 रुपये आणि शहरी भागांमध्ये 1984.46 रुपये होता. शहरी भागातील लोकांची प्रति व्यक्ती खर्च करण्याची पातळी ग्रामीण भागात राहणाऱ्या पेक्षा उच्चतम म्हणजे 88 प्रतिशत होती. याचाच अर्थ आर्थिक वृद्धीतून असमानता वाढली होती.

उत्पादन आणि रोजगार:-

विविध क्षेत्राच्या योगदानाचा जी.डी.पी. मध्ये असंगत मेळ आहे. तसाच असंगत मेळ रोजगाराच्या योगदानामध्येही दिसून येतो. विकसित

देशाचा ऐतिहासिक अनुभव भारताला लागू होत नाही. सामान्यपणे विकसित देशांमध्ये विकासाच्या प्रक्रियेत कृषी क्षेत्राचा वाटा घटत जातो. तसाच कृषी क्षेत्रांमधील रोजगाराकरीता श्रमिकाचा वाटा देखील घटक जातो. मात्र हा अनुभव भारताच्या बाबतीत दिसून आला नाही. गेल्या दोन दषकामध्ये कृषी क्षेत्राचा जी.डी.पी. मधील वाटा निम्म्याने कमी झाला. मात्र कृषी क्षेत्रातील श्रमिकांचे रोजगारा करीता अवलंबित्व फार हळुवारपणे घटत गेल्याचे दिसून आले. कृषी क्षेत्राचा 2009-2010 मध्ये जी.डी.पी. मधील वाटा 14.7 प्रतिशत तर रोजगार 51.76 प्रतिशत होता. निमार्णी क्षेत्रामध्ये रोजगार अत्यंत मंद गतीने वाढला होता. समांतरपणे रोजगारांमधील वाटा देखील अत्यंत मंद गतीने वाढला होता. याचा अर्थ व्यावसायिक क्षेत्रातील इतर देशाचा अनुभव भारताला लागू झाला नाही. भारतामध्ये निर्माणी क्षेत्राला वगळून वृद्धी ही सेवा क्षेत्रांमध्ये घडून आली. कृषी क्षेत्राचा वाटा घटून उद्योग क्षेत्राचा वाटा न वाढता सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढला. मात्र रोजगारामध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा फारसा वाढला नाही.

आजही मोठा वर्ग कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. विशेषतः ग्रामीण भागातील रोजगार हा संपूर्णपणे कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. नागरी भागामध्ये सेवा क्षेत्र विस्तारले असले तरी रोजगाराचे प्रमाण फारसे वाढताना दिसून येत नाही. सेवा क्षेत्रांमध्ये जो रोजगार आहे तो तात्पुरता आणि कमी वेतन दरावर आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये श्रमिक संरक्षण नाही. NSSO च्या 66 व्या फेरीनुसार 2004 ते 2009 च्या दरम्यान 2 दशलक्ष रोजगार निर्माण झाले. याच कालावधीमध्ये आर्थिक वृद्धीचा दर 8.43 प्रतिशत होता तर सेवा क्षेत्रामधील रोजगार वृद्धीचा दर 2.7 प्रतिशत होता, तर त्यापूर्वी मागील 5 वर्षांमध्ये केवळ 0.80 प्रतिशत होता. सेवा क्षेत्रामधील किरकोळ व्यापारामध्ये फारच कमी रोजगार निर्माण झाला. सेवा क्षेत्रामध्ये उच्च उत्पन्न आणि न्यून रोजगार निर्मिती असे चित्र दिसून आले. व्यावसायिक सेवा, दूरसंचार, माहिती तंत्रज्ञान आणि सॉफ्टवेअर, वित्तीय सेवा या क्षेत्रामध्ये उत्पन्न वृद्धी घडून आली आहे.

उच्च उत्पादकता ही केवळ उच्च कौशल्य लागणाऱ्या सेवा क्षेत्रांमध्येच राहिली. प्रामुख्याने रोजगाराच्या संधी अशाच क्षेत्रांमध्ये निर्माण झाल्या. जॉर्डन आणि गुप्ता यांच्या अध्ययनानुसार सेवा क्षेत्राची सामान्य प्रवृत्ती रोजगार निर्मिती पेक्षा उत्पादन निर्मिती जास्त राहण्याची आहे. यामुळे सेवा क्षेत्राची वाढ घडून आली तर श्रमिक उत्पादकता घसरलेली आढळून आली. हा तीव्र विरोधाभास सेवा क्षेत्रामध्ये दिसून आला. भारतामध्ये सेवा क्षेत्रातील रोजगारामध्ये क्षितीज समांतरता दिसून आली तर उत्पादकताही वाढत गेली. मेनक्सी ग्लोबल इन्स्टिट्यूटच्या अहवालानुसार सॉफ्टवेअर क्षेत्रामध्ये भारताची उच्च उत्पादकता राहिली आहे. सॉफ्टवेअर दूरसंचार आणि बँकिंग क्षेत्रामध्ये वाहक वृद्धी (Driving Growth) घडून आलेली आहे. याचे जी.डी.पी.मध्ये महत्वाचे योगदान आहे. मात्र या क्षेत्रामध्ये न्यून रोजगार व कौशल्य निपूर्ण रोजगार निर्मिती झालेली आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये असंगत मेळ हा जी.डी.पी. मधील योगदान आणि रोजगारांमध्ये राहिला आहे. कौशल्य व कौशल्य संबंधित व्यापार

19 प्रतिशत प्राथमिक व्यवसाय 17 प्रतिशत दुकानदार आणि बाजार विक्रीमध्ये आहे. रोजगाराचा वाटा 16 प्रतिशत होता.

सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराचे स्वरूप:-

NSSO च्या 66 व्या फेरीनुसार राष्ट्रीय पातळीवर सेवा क्षेत्रामध्ये एकूण श्रमिक 51 प्रतिशत होते. यापैकी स्वयंरोजगार 33.5 प्रतिसाद नैमित्तीक श्रमिक आणि नियमित वेतनधारित 15.6 प्रतिशत होते. सेवा क्षेत्रामध्ये सर्वात जास्त प्रमाण स्वयंरोजगाराचे आहे. ज्यांना काही प्राप्त करायचे होते पण काही हाती न लागल्यामुळे अतिमतः स्वयंरोजगार स्वीकारल्याचे दिसून येते. रोजगार आणि बेरोजगाराची स्थिती भारतात समांतरच राहिली आहे. यावरून स्पष्ट होते की, अर्थव्यवस्थेमध्ये सेवा क्षेत्र उच्च दराने वृदिंधगत होत गेले. मात्र फारशी रोजगार निर्मिती घडून आली नाही. न्यून उत्पादकता असणाऱ्या कृषी क्षेत्रामध्ये रोजगाराकरीता सर्वात जास्त श्रमिक अवलंबून आहे. त्याला एकमेव पर्याय म्हणून न्यून उत्पादकता असणारे अनौपचारिक कृती करणारे सेवा क्षेत्र आहे. कौशल्य निपूर्णतः असणाऱ्या सेवा क्षेत्रामध्ये उच्चतम वृद्धी आहे हे देखील लक्षात घ्यावे लागते. उदा. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र. या क्षेत्रामध्ये श्रमीक हा इंग्रजी बोलणारा, शिक्षित आणि नागरीक क्षेत्रातील आहे. त्यासाठी उत्पन्न प्राप्तीचा परिणाम हा स्वयंचलित यंत्रे (automobile) वास्तव मालमत्ता, पर्यटन, विमान प्रवास, आयात कर इत्यादीमध्ये तेजी घडवून आणणारा आहे. या क्षेत्राचा मोठेपणा म्हणजे या क्षेत्रामध्ये रोजगार निर्मिती घडून आली आहे. इतर सेवा क्षेत्राच्या तुलनेत 1.4 पटीने जास्त माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रामध्ये रोजगार निर्मिती झालेली आहे. याचा परिणाम रोजगार बाजारावर होऊन त्याचा परिणाम युवा वर्गाच्या शिक्षणावर झालेला आहे.

रोजगाराचे वैशिष्ट्य पाहता सेवा क्षेत्रांमध्ये उत्पन्न निर्माण करणारे घटक दिसून येतात. सेवा क्षेत्रामध्ये रोजगाराकरीता बहुजिनसत्व आहे. असंघटित क्षेत्र उत्पन्न निर्मितीचा घटक म्हणून सेवा क्षेत्रामध्ये समाविष्ट आहे. 2004-2005 ते 2008-2009 या कालावधीत सिमांतिक घसरण 52.3 प्रतिशत वरून 51.6 प्रतिशत पर्यंत घडून आली. विविध सेवा या असंघटित क्षेत्रामध्ये एकूण उत्पन्न निर्मितीच्या घटक आहेत. मिश्र उत्पन्नामध्ये त्याचा वाटा 80.3 प्रतिशत आहे. यामध्ये स्वयंरोजगार समाविष्ट आहे. येथे नमूद करण्यायोग्य बाब म्हणजे सर्वात जास्त स्वयंरोजगाराची निर्मिती व उपलब्धता झालेली आहे. विशेषतः यामध्ये स्थलांतरीत श्रमिक आहेत. स्थलांतरीत श्रमिक नागरी क्षेत्रांतर्गत येतात आणि कृतीशील असतात. नागरी क्षेत्रामध्ये चालणारा किरकोळ व्यापार हा कृषी क्षेत्राला पूरक आहे.

अत्यंत द्वयात्मक स्थिती सेवा क्षेत्रामध्ये नमूद केल्या गेली आहे. एका बाजूला एक भाग हा न्यून उत्पन्नाचा आहे. पण रोजगाराचे प्रमुख क्षेत्र आहे. उदा. किरकोळ व्यापार, तर दुसऱ्या बाजूला उच्च उत्पन्न आहे. पण न्यून रोजगार निर्मिती घडून आलेली आहे. यामध्ये व्यावसायिक सेवा, दूरसंचार, माहिती तंत्रज्ञान, सॉफ्टवेअर, वित्तीय सेवा आणि वास्तव्य मालमत्ता सेवांचा समावेश होतो. उत्पन्न घडूण येण्यासाठी ही क्षेत्र महत्वाची आहे. श्रमिकांचा

परिणाम घडून या क्षेत्रामध्ये सापळा निर्माण झालेला आहे. हे तेजी घडून आणणारे व रोजगार निर्मिती करू शकणारे क्षेत्र आहे. पण यामध्ये कार्यकारी लोकसंख्येचे प्रमाण फार कमी आहे. या व्दैततवादामध्ये भारताची आर्थिक वृद्धी नमूद करणे योग्य आहे. सेवा क्षेत्र जलद गतीने वृद्धी पावणारे क्षेत्र आहे. पण श्रमिकांना रोजगार देण्यासाठी अक्षम आहे. उच्च-अंत-सेवा (High-end-service) यांनी संधी निर्माण केलेल्या आहे. पण शिक्षित, निम शहरी आणि मध्यम वर्गीय तरुण वर्गाला समूहाच्या पातळीवर रोजगार देण्यात अक्षम ठरला आहे.

आर्थिक पुर्नसंरचना, बेरोजगारी आणि कौशल्य:-

उदारीकरणानंतरच्या दशकामध्ये भारतात केवळ उच्च आर्थिक वृद्धीच दिसून आली नाही, तर औद्योगिक स्थिरावस्था आणि बेरोजगारीत वाढ दिसून आली. असे असताना कृषी क्षेत्राचा वाटा जी.डी.पी. मध्ये स्थिर दराने घटत गेला. अर्थव्यवस्थेमधील संरचनात्मक बदलाचा संबंध मंद गतीने होणाऱ्या बदलाशी आहे. जी.डी.पी. मध्ये निर्माणी क्षेत्राच्या वाट्यात घासरण घडून आली तर सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढत गेला. 2013-2014 मध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा 57 प्रतिशत तर रोजगारामध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा 30.2 प्रतिशत होता. संघटित सेवांची स्थिती ही आधिक्याने धोक्याची घंटा ठरली. प्रामुख्याने जलद गतीने वाढ होणारे क्षेत्र म्हणजे वित्त, विमा, वास्तव संपत्ती, माहिती तंत्रज्ञान व संबंधित सेवा आणि दूरसंचार क्षेत्र आहे. या सेवाचा वाटा जी.टी.पी. मध्ये 20 प्रतिशत आहे. पण रोजगार केवळ 2 प्रतिशत आहे. अर्थशास्त्रज्ञ विचार करीत आहेत की, सेवा क्षेत्र आधारित प्रारूप आर्थिक वृद्धी निर्माण करून रोजगार निर्मिती करेल का? सध्याची आर्थिक वृद्धी ही रोजगारविहिन वृद्धी आणि औद्योगिकविहिन वृद्धी (Jobless growth and Industryless growth) आहे

सेवा क्षेत्रामध्ये बदल घडूण येत आहे. कृषी क्षेत्रामधील परताव्यामध्ये विरूपणे घडून आलेली आहे. याचा ध्वनीतार्थ असा की, स्थलांतरण, रोजगार आणि सामाजिक गतिशीलतेच्या कृतींची आकांक्षा आहे. आर्थिक सुधारणोत्तर कालखंडामध्ये मध्यमवर्गाचा विस्तार घडून आला. नवीन मध्यमवर्ग निर्माण झाला. हा नवीन मध्यमवर्ग खाजगी क्षेत्राच्या विस्तारातून निर्माण झाला आहे. शिक्षणाची पातळी वाढलेली आहे. यामधून आकांक्षा बंधन मुक्त झालेल्या आहे. तरुण वर्गाकरीता अरुंद छेदक विभाग (Cross-section) या दरम्यान आहे. यामध्ये ग्रामीण भागातील गरीब लोकांचा समावेष आहे. मानववंशशास्त्रानुसार मध्यमवर्गीय तरुणाची आकांक्षा लाहान शहरांमध्ये राहण्याची असते. पण स्वतःची स्वप्न पूर्ण करण्याकरीता त्याला महानगरामध्ये स्थलांतरण करावे लागते. या गतिशीलतेमधून नवीन सेवा अर्थव्यवस्था निर्माण होत आहे. जसे नागरी उपभोग अर्थव्यवस्था वातानुकूलित जागेमध्ये कार्य करणारी आहे. गणवेश चढविणारा, सौंदर्य अभिरुची असणारा श्रमिक वर्ग, स्वयमं पद्धतीचा, चमकणाऱ्या आकांक्षा असणारा, स्थलांतरणाची पार्श्वभूमी आणि चांगले भविष्य घडवू पाहणारा तरुण वर्ग आहे. पण वास्तविकता अशी आहे की, कमी वेतनदार, अनिश्चित कामाची; मोठे

किरकोळ विक्रीची दुकाने, ब्युटी पार्लर, डिलिव्हरी सेवाद्ध स्थिती सेवा क्षेत्रामध्ये आहे. कौर आणि सुंदर यांच्या अध्ययनानुसार सामाजिक गतिशीलतेच्या प्रश्नाचा पुनर्विचार करण्याची गरज आहे. याविरुद्ध भारतामध्ये उदारीकरणोत्तर काळात असमानतेचा विस्तार घडून आला. ही असमानता केवळ आर्थिक नसून ती लिंग, जात, धर्म, प्रदेश आणि सामाजिक वर्गाबाबत वाढत गेली आहे.

भारत सरकारचा बेरोजगारी अरिष्टाबाबत दृष्टिकोन असा राहिला आहे की, कौशल्य नसणे या समस्या सोडविण्याकरिता पुर्नचौकट निर्माण केल्या गेली पाहिजे. तरुण वर्गाला रोजगार प्राप्त करून देण्यासाठी दिशा बदलविण्याची आवश्यकता आहे. बेरोजगारी कमी करण्याकरिता कौशल्य विकासाची गरज महत्वाची आहे. स्किल इंडिया मिशन चे उद्दिष्ट कामाला लावणे हेच आहे. भारताची लोकसंख्या विभागणी, आकांक्षाची श्रंखला आणि तरुणांच्या ऊर्जेचा वापर कौशल्य विकासाकरिता करायचा आहे. नवीन बाजाराधिश्टीत दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंब म्हणजे 2009 ची नॅशनल स्किल पॉलिसी आहे. आता तिची दिशा वळवून तिचा भर व्यावसायिक प्रशिक्षणावर आहे. शासनाच्या औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था (ITI) मधून व्यावसायिक प्रशिक्षण दिल्या जाते. तर पॉलिटेक्निक महाविद्यालयांमध्ये बढती करून कौशल्य निर्मिती केल्या जाते. याचा मोठा लाभ खाजगी आणि सामाजिक क्षेत्र संघटनाला होत आहे. खाजगी क्षेत्राद्वारे अल्पकाळातील प्रशिक्षण वर्गाद्वारे कौशल्य प्रशिक्षण दिल्या जाते. या प्रकारच्या प्रशिक्षणाला निगम सामाजिक दायित्व (Corporate Social Responsibility – CSR) आणि शासनाच्या निधीमधून दिल्या जाते. कौशल्य प्रशिक्षण हा मोठा व्यवसाय झाला आहे. काही अध्ययनांमधून दिसून आले की, कौशल्य प्रशिक्षणाचा अवलंब उच्चतम खाजगीकरण, मागणीवाहक कौशल्य अर्थव्यवस्था म्हणून झालेला आहे. कौशल्य विकास कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट न्यून-अंत-सेवा (low-end-service) वाढविण्याचे आहे. यामधून रोजगाराचा प्राथमिक स्त्रोत तरुण वर्गात निर्माण करायचा आहे.

भारतामधील शहरे नवीन सेवा अर्थव्यवस्थेची वृद्धी घडून येण्याचे पुरावे देणारे आहे. 1990 च्या दशकामध्ये उदारीकरण घडून आल्यानंतर उच्च कौशल्य असणारे सॉफ्टवेअर क्षेत्र, वित्तीय क्षेत्र याचा विस्तार घडून आला आहे. यासह उपभोग अभिमुख असणारे आतिथ्यसेवा (Hospitality), संघटित किरकोळ व्यापार, घर सांभाळणे (Housekeeping), सुरक्षा सेवा (Security Service) आणि वाहतूक सेवाचा देखील विस्तार घडून आला आहे. त्यामध्ये शिक्षित तरुणांकरिता नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण होत आहे. सेवा क्षेत्रांमध्ये अनौपचारीक, व्यावसायिक आणि निगम क्षेत्र समाविष्ट आहे. या क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या संधी आहे पण अस्थिरता आहे. उपभोग-अभिमुख अर्थव्यवस्थेचा विस्तार घडवून प्रचंड उत्पादन वाढले आहे. यामध्ये शॉपिंग मॉल, हॉटेल आणि रेस्टॉरंट, स्पॉ आणि ब्युटी पार्लर, आरामदायी मोटर गाड्या आणि टॅक्सी सेवा यांचा नागरी भागामध्ये मध्यम वर्गाकरिता विस्तार झालेला आहे. यामध्ये न्यून कौशल्य श्रमिकाची मागणी वाढलेली आहे. या विस्ताराचे प्रतिबिंब म्हणजे

सेवांचे व्यावसायिकरण आणि निगमांमध्ये परिवर्तन झालेले आहे. यामधून अनौपचारिक व्यवस्था निर्माण झालेली आहे. अनौपचारिक क्षेत्रांमध्ये 140-150 दशलक्ष (Million) श्रमिकांना रोजगार प्राप्त झाला आहे. यामुळे नागरी सेवा अर्थव्यवस्थेचा विस्तार घडून येत आहे.

परीक्षण सेवा क्षेत्राचे:-

नागरी सेवा अर्थव्यवस्थेचा विस्तार प्रशिक्षण संस्था करीत आहे. याचा संबंध भारतातील तरुणांना रोजगार देण्याच्या तरतुदीषी आहे. यामधून मोठ्या प्रमाणात न्यून-अंत सेवा कामगार ;स्वू मदक (Low end service worker) निर्माण झालेले आहे. प्रथम, असे दिसून येते की, सेवा क्षेत्रांमध्ये अस्थिरता आणि अनिश्चितता रोजगाराबाबत आहे. विशेषतः रोजगार काही आठवडे ते महिन्यांचा असतो. म्हणजे सेवा क्षेत्रांमध्ये रोजगार असुरक्षित आहे.

द्वितीय, ग्रामीण ते शहरी स्थलांतरण घडून आलेले आहे. याच्या केंद्रवर्ती सामाजिक स्थलांतरणाची दृष्टी आहे. अनेक विद्यार्थी ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे येऊ शकत नाही. यामुळे कौशल्य प्रशिक्षण त्यांना प्राप्त होऊ शकत नाही. स्थलांतरणाची प्रक्रिया आधिक्याने गुंतागुंतीची आहे. यानुसार कौशल्य प्रशिक्षण धोरणाची कल्पना करावी लागते. स्थलांतरीत श्रमिकांना अनौपचारिक क्षेत्रात रोजगार प्राप्त करताना अनिश्चितता व कमकुवतपणा आहे. याचा परिणाम श्रमिकाची जीविका व जीवनावर होतो. प्रशिक्षण संस्था स्थलांतरीत युवकांना प्रशिक्षण देण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे. यामुळेच स्थलांतरित युवकांच्या आकांक्षाना आकार मिळत आहे. मात्र नागरी सेवा कामगारापर्यंत रोजगाराच्या रचना अनुपस्थितीत आणि आजारी आहेत.

तृतीय, रोजगार प्राप्त करण्याकरीता व प्रशिक्षण मिळविण्याकरता ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे तरुण वर्गाचे स्थलांतरण घडून येत आहे. त्यांना सेवा क्षेत्रांमध्ये मिळणारा रोजगार अनियमित, कमी वेतनदार व असुरक्षिततेचे अनेक प्रश्न निर्माण करणारा आहे. रुथबेन यांच्या अध्ययनानुसार कौशल्य विकासाचे कार्यक्रम हे कौशल्य विकास घडवून आणू शकत नाही. त्यांना रोजगार प्रासंगिक स्वरूपाचा अथवा मध्ये-मध्ये काम मिळवून देणारा असतो. यामुळे सुरक्षितता श्रमिकांना मिळणे आवश्यक आहे. श्रमिकांना सुरक्षितता तेव्हाच प्राप्त होते, जेव्हा ते कायमस्वरूपी श्रमिक म्हणून रोजगार प्राप्त होतो. पण असे दिसून येत नाही. म्हणून त्यांना वर्गवारी म्हणू शकत नाही. कॅरोल उपाध्याय आणि सुप्रिया रॉय चौधरी यांनी बंगलोर शहराच्या अध्यायनावरून काही निष्कर्ष मांडले आहे. सेवा क्षेत्रामधील कंपन्यांमध्ये आजारी स्वरूपाचा रोजगार दिसून येतो. लहान शहरे, शहरे आणि खेड्यांमधून येणाऱ्या श्रमिकांच्या अपेक्षा कमी असतात. श्रमिक नम्र आणि निष्ठावान असतात. कौशल्य प्रशिक्षण संस्था श्रमिकांचा प्रवाह सातत्याने येत राहावा याची सुविधा निर्माण करतात. विशेषतः लहान शहरे व ग्रामीण भागातून आलेले युवा श्रमिकांचे शिक्षण 10 वी ते 12 वी पर्यंत झालेले असते. किरकोळ व्यापार, रसद पुरवठा करणाऱ्या क्षेत्रामध्ये व्यावसायिक किंवा पदवी शिक्षणाची आवश्यकता नसते. इंग्रजी

भाषेच्या कौशल्याची आवश्यकता नसते. ग्राहकांना सहाय्यक ठरणारी स्थानिक भाषा येणे आवश्यक असते. अशा स्थितीत कमी वेतनदरावर श्रमिकाच्या क्षमतेचा अमर्याद पुरवठा होतो.

नागरी सेवा रोजगार उपयुक्त क्षेत्र असून युवकाना रोजगार निर्माण करून देण्याची तरतूद करतात. श्रमिकांची गतिशीलता घडून येण्यासाठी व्युहरचनाचा पाठलाग कृतिशीलपणे केला जातो. श्रमिक जेव्हा बंगलोर मध्ये स्थलांतरित झाले तेव्हा निरसता आणि तणावपूर्ण रोजगार होता. बंगलोरमध्ये एका खोलीमध्ये 5 श्रमिक पैसे वाचविण्यासाठी एकत्रित राहतात. याउलट हेच श्रमिक ग्रामीण भागामध्ये त्याचा निर्वाह शेती व कौटुंबिक सहाय्यावर चालत होता. श्रमिक शेतीमध्ये मदत करीत होते. काही श्रमिक स्थलांतरीत होऊन त्यांना बांधकामांमध्ये रोजगार प्राप्त झाला. हा संबंध प्रवाह स्वयंम् उत्पादनासह जीविकेचा आहे. काही लोक विविध कोर्सला जातात. जसे संगणक, स्टेनोग्राफी, इंग्रजी बोलणे, पात्रता परीक्षा कोचिंग इत्यादी करतात. यामधून श्रमिक चांगले भविष्य घडवू पाहण्याचा प्रयत्न करतात. मात्र हे कोचिंग क्लासेस अपुरे आहेत. यामधून तुटपूंजा रोजगार प्राप्त होतो. याचा संबंध हा पूर्वीच्या संपन्न अशा मध्यमवर्गीय सांस्कृतिक भांडवलशाहीषी आहे.

यावरून कॅरोल उपाध्याय आणि सुप्रिया रॉय चौधरी यांनी निष्कर्ष काढले की, सध्याचे कौशल्य विकास धोरण आणि कार्यक्रम पुरेसे नाही. अग्रगण्य असणारे अनौपचारिक क्षेत्र तसेच संघटित क्षेत्र यांचे भविष्य कौशल्यावर आधारित आहे. कौशल्य निपूर्ण श्रमिकांची कमतरता असून अकुशल प्रासंगिक श्रमिक उपलब्ध आहे. त्यामुळे याकडे गंभीरपणे लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. नागरी भागामध्ये रोजगार निर्माण करताना संरक्षणात्मक चौकटीची आवश्यकता आहे. याकरिता कौशल्य विकास धोरणांची आवश्यकता आहे. कौशल्य प्रशिक्षण अशाच युवकांना द्यावे जे गरजू आहे. युवकांमध्ये काम मिळण्याबाबत अनिश्चितता आहे. रोजगार कमी वेतन देणारे आहे, यामुळे गतिषीलतेमध्ये पुढाकार घेतला जात नाही. प्रत्यक्ष साधनाच्याद्वारे आपली जीविका सुधारण्याचा प्रयत्न केला जातो. याकरिता स्थिर आणि चांगला रोजगार प्राप्त होणे आवश्यक असते. वास्तवात नागरिक सेवा अर्थव्यवस्थेचा भर हा श्रम नियमावलीमधील अडथळे दूर करण्याचा असावा. नवीन धोरणानुसार श्रम नियमन तयार करावे. या श्रम नियमनानी सेवा क्षेत्रातील श्रमिकाच्या हिताचे संरक्षण करावे आणि शाश्वत रोजगार संधी निर्माण कराव्या.

कोवीड 19 आणि सेवा क्षेत्र:-

जागतिक पातळीवर कोविड 19 महामारीचे मापन करीत असताना एकूणच आर्थिक प्रभाव सर्व क्षेत्रावर पडल्याचे दिसून आले. हा प्रभाव प्रथम उद्योग क्षेत्रामध्ये दिसून आला. उद्योगांनी खर्च कपात करण्याकरिता श्रमिकांना कामावरून कमी केले. याचा विस्तार घडूण लॉकडाऊन मध्ये सेवा क्षेत्रातील रोजगार आणि उत्पन्नाची हानी घडून आली. कोविड 19 येण्यापूर्वी देशामध्ये रोजगार अरिष्ट अस्तित्वात होते. यामुळे महामारीचा काळ हा रोजगाराच्या दृष्टीने अधिक वाईट ठरला.

महामारीच्या काळात 30 दशलक्ष श्रमिक बेरोजगार झाल्याचे म्हटले गेले आहे.

लॉकडाऊन मध्ये सेवा क्षेत्र आकुंचन पावले. 144.4 दषलक्ष लोकांच्या वेतनामध्ये कपात झाली किंवा वेतन पुढे ढकलण्यात आले. अशी अभूतपूर्व परिस्थिती निर्माण झाली होती. कामावरून कमी करणे, करार रद्द करणे, खर्च कपात करणे, नवीन रोजगाराला गोठवून ठेवणे व जागा न भरणे इत्यादी परिस्थिती निर्माण झाली होती. The Nikki/HIS Markit Service Purchasing Index हा मार्च 2022 मध्ये 49.3 प्रतिशत होता. तो घसरून एप्रिल 2020 मध्ये 5.4 प्रतिशत झाला. तर मे 2020 मध्ये 12.6 प्रतिशत झाला. गेल्या 14 वर्षांमध्ये सर्वात प्रथम सेवा क्षेत्राचे आकुंचन कोविड 19 च्या काळामध्ये झाले. सेवा क्षेत्रातील वेतनधारक श्रमिक 2019-2020 मध्ये 86 दशलक्ष होते. यामध्ये कपात घडून 68 दशलक्ष वेतनधारक श्रमिक झाले. यावरून सिद्ध झाले की, केवळ अकुशल श्रमिकच नाही तर कुषल श्रमिक कोविड 19 च्या काळात बेरोजगार झाले. यामध्ये विमानसेवा, आतिथ्य सेवा, ई-वाणिज्य, दूरसंचार सेवा, किरकोळ व्यापार, कायदा, वास्तव संपदा आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील श्रमिकांचा समावेश होता.

माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील 190 अब्ज डॉलर मूल्याच्या सेवांसमोर बिकट परिस्थिती निर्माण झाली होती. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेत महत्वाचे स्थापित झालेले क्षेत्र आहे. यापासून विदेशी मूल्य मोठ्या प्रमाणात प्राप्त होते. यावर इतर क्षेत्राचा विस्तार अवलंबून आहे. सर्व माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रामध्ये घसरण दिसून आली. श्रमिकांना कामावरून कमी केल्यामुळे त्यांचा प्रतिकूल परिणाम माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र, त्याच्याशी संलग्नित सेवा आणि आऊटसोर्सिंगवर घडून आला आहे. यामुळे या क्षेत्रावर मिळणाऱ्या उत्पन्नामध्ये घट झाली आहे. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रामध्ये नॅसकॉम (Nasscom) च्या नुसार 250 स्टार्टअप प्रकल्प सुरू झाले होते. यांच्याद्वारे मिळणाऱ्या महसुलामध्ये 62 प्रतिशत वरून 34 प्रतिशत पर्यंत कपात घडून आली आहे. या क्षेत्रामधील साहसी भांडवलाकरीता (Venture Capital) काहीच ग्राहक शिल्लक राहिले होते.

सेवा आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रामध्ये बेरोजगाराची अत्यंत वाईट स्थिती घडून आलेली असताना नॅसकॉमने चवथ्या श्रम सुधारणा घडवून आणण्याची शिफारस उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र आणि गुजरात सरकारला केली होती. रजेवर पाठविणे, श्रमिकांना कमी करणे, रोजचा व आठवड्याचा अवकाश कमी करणे याकरिता चवथ्या श्रमिक सुधारणाद्वारे परवानगी नॅसकॉमने मागितली होती. याविरूद्ध श्रम संघटनांनी अनेक तक्रारी राज्य सरकारकडे केल्या होत्या. या श्रमसुधारणा म्हणजे अन्यायपूर्ण श्रमकृती होत्या. नॅसकॉम ने माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राषी संबंधित श्रम कायद्यामध्ये बदल करण्यावर भर दिला आहे. काही राज्यांनी तसे बदल घडवून देखील आणले आहे. यामुळे श्रमिकांची सुरक्षितता कमकुवत झाली आहे. परिणामतः रोजगारामध्ये घसरण घडून सेवा क्षेत्रामध्ये श्रमिक असुरक्षितता निर्माण झाली आहे.

समारोप:-

भारताच्या आर्थिक वृद्धीचे यश कोणत्याही प्रकारचे मूल्यमापन न करता स्वीकारले तर गंभीर प्रश्न निर्माण करणारे आहे. सध्याच्या आर्थिक वृद्धीच्या प्रक्रियेने दारिद्रय आणि अत्यंत वाईट मानल्या गेलेली असमानता निर्माण केली आहे का ? यामधून रोजगार निर्मिती होईल का ? रोजगार निर्माण होण्याऐवजी रोजगाराचा नाश घडून येईल का ? आवश्यक गरजांपासून संसाधने भिन्न दिशेला वळवली जाईल का? नैसर्गिक संसाधने पूर्णपणे खर्चून वृद्धी निर्माण केली जाईल का? यामधून पर्यावरणाचा नाश घडून येईल का? या प्रवृत्तीमधून सामूहिक उपभोग वाढला का? उच्चभ्रु वर्गाने आरामदायी जीवनामध्ये आधिक्य निर्माण केल्यामुळे हे सर्व घडून आले का ? मोठ्या समूहाचे वृद्धी प्रक्रियेमध्ये अपवर्जन घडून आले का ? जर या सर्व प्रश्नांची उत्तरे होकारार्थी असेल तर उच्च वृद्धीच्या संकल्पनेकडून मागे यावे लागेल. उच्च वृद्धीच्या संकल्पनेला रोखून धरावे लागेल. ही परिस्थिती स्वीकारावी लागेल. म्हणून भारताच्या आर्थिक वृद्धीचे नेतृत्व सेवा क्षेत्र करेल हे उत्तर असू शकणार नाही.

संदर्भसूची:-

- Economic Survey, (2022). Government of India, Oxford Univeristy press.
- Editarial, (2020). Employment Insecurities in the service sector, vol-LV No. 23 June-6, Economic and Political weekly.
- Mukhopadhyay Sukumar, (2002). Globlisation and Indian Service Sector, Oct 5, Economic and Political Weekly.
- Saluja M. R., Yadav Bhupesh (2007). Gross Domestic Product from service sector, setp-15 Economic and Political Weekly.
- Tendeulkar, Suresh (2007). India Growing service sector: Database Problem and Issues, Sept 15, Economic and Political Weekly
- Aggarwal, Archana (2012). India Service sector- Gateway to Development, June 30, Vol XLVII, No. 26 and 27, Economic and Political Weekly.
- Kite, Grace (2013). India software and IT service Sector, July 27, Vol-XLIII No-30, Economic and Political Weekly.
- Basu, Deepankar & Das Debarshi (2017). Service sector Growth in India from the perspeetive of Household expenditure, vol-LII, No-48, Economic and Political Weekly.
- Upadhaya Carol, Chowdhari Supriya Roy (2022). Migration, Skilling and Employment in Bengaluru’s New Service Economy, January 22, Vol-LVII No-4, Economic and Political Weekly.
- Kumar Vishnu, Karalok, Sanjay (2007). Service Producing manufacturing units and their impact on sectaral GDP, Sept-15 Economic and Political Weekly.

जागतिकीकरणाच्या संदर्भात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरुप

प्रा. राजश्री आनंद रायभोग
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
श्रीमती नरसम्मा कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
किरणनगर, अमरावती.

प्रस्तावनाः-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकासाचा अभ्यास करतांना तिचा प्रकार आणि व्यवसायनिहाय क्षेत्राचे स्वरुप लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. अर्थव्यवस्थेच्या पद्धतीचा विचार करता तिचे तीन प्रकार प्रामुख्याने दिसून येतात. सर्वात प्रथम तिच्या भांडवलशाही स्वरुपाचे विश्लेषण अर्थतज्ञांनी केलेले आढळून येते. विकसित देशातील भांडवलशाही व्यवस्थेचे विविध रुपे व त्या अनुषंगाने होणाऱ्या फायद्या-तोटयांची चर्चा होत गेली व नंतर भांडवलशाही ऐवजी समाजवादी अर्थव्यवस्थेला महत्व देण्यात आले. परंतू अल्पावधीतच समाजवादी अर्थव्यवस्थेचे काही कमजोर दूवे लक्षात येऊ लागले, तेव्हा या दोन्ही व्यवस्थेतील अनुकूल मुद्दयांचे एकत्रीकरण करुन नवीन व्यवस्थेची निर्मिती झाली व ती म्हणजे मिश्र अर्थव्यवस्था होय. भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करुन नियोजन मार्गाने अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्याचे ध्येय निश्चित केले. ब्रिटीशांनी व्यापार करण्याच्या हेतुने भारतावर राज्य गाजविल्यामुळे ब्रिटीशकाळात भांडवलशाही व्यवस्थेचा स्वीकार होऊन त्यांच्या अनुकूलतेपेक्षा प्रतिकूल परिणामांना भारताला सामोरे जावे लागले आणि म्हणून 1947 साली स्वांतत्र्यप्राप्तीनंतर मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार होऊन नियोजन मार्गाचा अवलंब केला असला तरी अर्थव्यवस्था सार्वजनिक क्षेत्राकडे झुकलेली दिसून येते.

अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करतांना अर्थव्यवस्थेचे व्यवसायनिहाय तीन क्षेत्रामध्ये विभाजन केले जाते. जसे, प्राथमिक क्षेत्र, द्वितीय क्षेत्र व तृतीय क्षेत्र हे होय. प्राथमिक क्षेत्रामध्ये प्रामुख्याने शेती, मासेमारी व खाण व्यवसाचा समावेश होतो. द्वितीय क्षेत्रामध्ये उद्योग, बांधकाम, वीज निर्मिती व पाणीपुरवठा यांचा तर तृतीय क्षेत्रामध्ये बँक, आरोग्य, शिक्षण, वाहतूक दळणवळण, व्यापार इ. सर्व प्रकारच्या सेवांचा समावेश होतो. या तीन क्षेत्रांचा विकास हा देखील देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वाची बाब होय. या क्षेत्रनिहाय विकासावर देशाच्या विकासाचे स्वरुप व स्थिती अवलंबून असते म्हणून या बाबींचे अध्ययन होणे आवश्यक आहे. यादृष्टीने 1991 पूर्वी व नंतरची परिस्थिती थोडक्यात लक्षात घेऊ.

1991 पूर्वीची भारताची स्थितीः

ब्रिटीशांची राजवट निर्माण होण्यापूर्वी भारतात 'उत्तम शेती, मध्यम व्यापार' अशी स्थिती असल्याचे अनेक दाखले कागदोपत्री प्राप्त होतात. परंतू ब्रिटीशांचा अंमल सुरु झाल्यावर शेतीचे

व्यापारीकरण करण्यास सुरुवात झाली. तसेच युरोपातील औद्योगिक क्रांतीमुळे भारतातील व्यापार-उद्योग यावर प्रतिकूल परिणाम झाला. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अन्नधान्याची समस्या निर्माण झाली. देशात जेवढे अन्नधान्य निर्माण होत होते त्यापेक्षा जास्त धान्याची आवश्यकता असल्यामुळे निर्यातीपेक्षा आयात व्यापारात जास्त वाढ झाली. शोधनशेष प्रतिकूल होत गेला. हळूहळू पंचवार्षिक योजनाद्वारे अन्नधान्याचे उत्पादनात वाढ करण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. तद्वतच औद्योगिकीकरणाचा विकास करण्याचे उद्दिष्ट प्रयत्नरत झाले. तसेच सेवाक्षेत्राचा देखील विकास साधण्यात आला. सामाजिक संरचना व सोयीसवलती यांच्या निर्माणावर भर देण्यात आला. त्यामुळे शिक्षण आरोग्याच्या सोयीत वाढ होऊन त्यांचा लाभ समाजाला होऊ लागला आणि भारत विकासाच्या पहिल्या टप्प्याकडून दूसऱ्या टप्प्याकडे वाटचाल करु लागला. दूसऱ्या टप्प्यातील विविध समस्या जसे, दारिद्रय, विषमता, अति लोकसंख्या, बेरोजगारी अशा अनेक समस्यांची गुंतागुंत वाढत गेली. तशातच 1991 मध्ये भारताला उदारीकरणाचे धोरण स्विकारावे लागले. म्हणजेच 1991 पासून अर्थव्यवस्थेला एक नवीन वळण प्राप्त झाले. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरुप जे मिश्र अर्थव्यवस्था असे असून सार्वजनिक क्षेत्राकडे झुकले होते ते आता जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे भांडवलवादाकडे झूकणारे असे झाले. पर्यायाने सार्वजनिक क्षेत्राचे आकूंचन होऊन सरकारी खर्चात कपात, सार्वजनिक उद्योगातील निर्गूंतवणूकीकरण या धोरणाला चालना मिळाली. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग त्यांच्या किंमतीपेक्षा खुपच कमी किंमतीला खाजगी व्यक्तींना विकल्या गेले. तसेच शेतीच्या बाबतीत दिल्या जाणाऱ्या अनुदानामध्ये देखील कपात करण्यावर जागतिक बँकेने दबाबतंत्राचा वापर केला व अर्थव्यवस्थेचे स्वरुप भांडवलवादी होऊन जागतिकीकरणाने वेग धरला.

1991 नंतरची भारताची स्थिती:

1991 पासून धोरणात बदल करण्यात आले व जागतिकीकरणाचा स्विकार करण्यात आला त्याकरिता भारतात जे आर्थिक संकट निर्माण झाले त्यासाठी वाढते विदेशी कर्जाचे प्रमाण, वित्तीय तूट, शोधनशेषातील असंतूलन, गल्फचे यूद्ध, राजकीय अस्थैर्य, महागाई ही सर्व कारणे महत्वाची ठरतात. याकरिता वित्तीय समावेशन, शोधनशेषातील संतूलन याशिवाय विदेशी व्यापार, विदेशी भांडवल प्रवाह यांना प्राधान्य देणे अनिवार्य ठरले आणि म्हणून खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण यांचा स्विकार केला गेला. अर्थात यामध्ये जगातील अर्थव्यवस्थांचे आर्थिक परस्परालंबन, व्यापाराची मुक्तता व आर्थिक एकीकरण या बाबींचे अवलंबन सर्व देशांकडून होणे अपेक्षित असते. परंतू प्रत्यक्षात मात्र असे घडले नाही. जागतिक बँकेने पर्यायाने अमेरिकेने विदेशी विनिमय दराचे समायोजन, रुपयाची परिवर्तनीयता, विदेशी भांडवलाचे प्रमाणात वाढ, आयातीचे उदारीकरण या बाबींमध्ये वाढ केली परंतू निर्यातीचे उदारीकरण मात्र मान्य केले नाही म्हणजेच व्यापार मूक्त पण न्याय (विकसनशील देशांच्या बाबतीत) नाही अशी भूमिका स्विकारली. थोडक्यात विदेशी

गुंतवणूक व तंत्रज्ञानाला मूक्त आगमन व निर्गमनाचे स्वातंत्र्य, मक्तेदारी प्रतिबंधक कायद्यांचे उदारीकरण, परवाना पद्धतीचे उच्चाटन परंतू विकसनशील देशाच्या संरक्षण धोरणावर प्रतिबंध व स्वतःच्या देशात राखीव संरक्षण धोरण असे स्वहितवादी धोरण स्विकारले म्हणजे प्रत्यक्षात विकसनशील देशांचा विकासासाठी वापर करुन घेतल्याचे स्पष्ट होते. या धोरणाच्या निमित्याने शेती, उद्योगक्षेत्रावर झालेला प्रभाव लक्षात घेऊ.

शेती -

पंचवार्षिक योजनांद्वारे शेती उत्पादनाची उद्दिष्टये गाठण्याचा प्रयत्न केला गेला. परंतू तत्कालीन विविध राजकीय, नैसर्गिक, सामाजिक समस्यांद्वारे शेती उत्पादनाचे उद्दिष्ट कमी-जास्त प्रमाणात गाठल्या गेले. त्यामुळे विकास दर घटला म्हणजेच शेतीकडे पाहिजे तेवढ्याा प्रमाणात लक्ष दिल्या गेले नाही. अन्नधान्याचे उत्पादन प्रचंड प्रमाणावर वाढले तर त्याच्या साठवण्याचा प्रश्न निर्माण होतो, तर काही ठिकाणी कमी उत्पादकतेसाठी सिंचनसोयी, विजपुरवठा यांचा अभाव ही कारणे महत्वाची ठरतात. त्यामुळे कृषीक्षेत्राचा दर कमी राहतो. त्याकरिता सरकारला जागतिक बँक व प्डथ् ;आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधीद्ध यांचेकडून कर्ज प्राप्त करण्यासाठी त्यांच्या कडक निर्बंधाचे पालन करावे लागले. जसे शासनाच्या गोदामातील अन्नधान्याची साठवणूक कमी करणे, अन्नमहामंडळाच्या भूमिकेचे महत्व कमी करणे. शासनाच्या किंमत-हमी धोरणात बदल करुन मूक्त बाजारयंत्रणेचा अवलंब करणे, भारतीय अन्नधान्याच्या किंमती आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आणणे, शेतमालाबाबत परकीय धोरण उदार करणे आणि खत, सिंचन, विज यांच्या किंमतीत वाढ करणे (म्हणजेच अनुदान कमी करणे) इ. बाबी शेतीक्षेत्राबाबत स्विकाराव्या लागल्या. तसेच सार्वजनिक वितरण प्रणाली (रेशनिंग) कमी करावी यावर भर दिला.

या सर्व बाबींचा परिणाम होऊन शेती उत्पादनातील असंतूलन अजुन वाढले असून शेतीच्या विकासावर काही प्रमाणात त्याचा प्रतिकूल परिणाम झाला. ग्रामीण भागातील जनजीवन विस्कळीत झाले. ग्रामीण भागात आज अनेक सोयी जसे वीज, रस्ते, पाणी, इंटरनेट (आंतरजाळे) जरी पोहोचले तरी त्यांची नियमित उपलब्धता नसल्यामुळे पूरेशा प्रमाणात त्या सोयींचे उपयोजन केल्या जाऊ शकत नाही. (तसेच अजुनही काही ग्रामीण भागात या बाबींचा विस्तार होणे राहिले आहे.) त्यामुळे शेती विकासाला अजुनही योग्य दिशा प्राप्त झाली नाही.

उद्योगः-

1950-1965 च्या काळात सार्वजनिक क्षेत्राला जास्त महत्व होते. लोखंड, पोलाद, रासायनिक खते, वीजनिर्मिती व वितरण तसेच अवजड यंत्रे असे उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रात होते. 1951 मध्ये सार्वजनिक प्रकल्पातील गुंतवणूक 29 कोटी रु. होती ती वाढून 1990 पर्यंत 99.33 हजार कोटी रु. इतकी झाली. पंचवार्षिक योजनांद्वारे नियोजन करुन औद्योगिक विकास करण्याचा प्रयत्न केला जात असतांना 1991 मध्ये उदारीकरणाचे धोरण स्विकारले गेले. उद्योगांच्या बाबतीत

संरक्षणाचे धोरण आतापर्यंत स्वीकारले होते. परंतु सार्वजनिक क्षेत्रातील अकार्यक्षमता, अतिरिक्त नोकरभरती, दफ्तरदिरंगाई, राजकीय दबाव, परताव्याचा कमी दर या सर्व कारणांमुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग खाजगी क्षेत्रात आणले गेले. स्पर्धेच्या तत्वावर भारतीय उद्योग विदेशी वस्तुंच्या तुलनेत मागे पडले व त्याचा प्रतिकूल परिणाम होऊन भारतीय उद्योगातील उत्पादन वाढीचा दर काही प्रमाणात कमी झाला. औद्योगिक विकास दर कमी होण्यास विदेशी वस्तू राशीपतन द्वारे विकल्या जाणे तसेच वाहतूक, दळणवळणाच्या अडचणी, अपूरा वीजपुरवठा हेही घटक कारणीभूत ठरले.

उद्योगक्षेत्रातील परवानापद्धती रद्द झाल्यामुळे काही गुंतागुंत कमी झाली. त्यामुळे नवउद्योजकांना संधी प्राप्त होण्यास वाव मिळत असला तरी श्रीमंत औद्योगिक घराण्यांचा विस्तार जास्त होऊन त्यांचे केंद्रीकरण वाढले. लघ् व कुटीर उद्योगांच्या विकासावर देखील परिणाम होतो. अर्थात सध्या स्टार्ट-अप, मेक-इन-इंडिया अशा नवोपक्रमाद्वारे उद्योगशिलतेला वाव देण्याचा प्रयत्न होत आहे. तसेच मोठ्या घराण्याद्वारे देशाला मोठ्या उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भांडवल गुंतवण्याची गरज पूर्ण करता येते. असे असले तरी मुक्त विदेशी भांडवल प्रवाहांद्वारे देशातील महत्वाच्या उद्योगावर विदेशी वर्चस्व निर्माण झालेले दिसून येते. तसेच भांडवलाचे निशेषीकरण केले जाते. त्यामुळे औद्योगिक विकासात संतुलन साधले जाईल असे औद्योगिक धोरण स्विकारणे व राबवणे हे एक मोठे आव्हान आहे. कारण जागतिकीकरणातील औद्योगिक नितीमुळे औद्योगिक विकासात उच्चावचने निर्माण होऊन उत्पादन पद्धतीत असमतोल निर्माण झाला आहे. तसेच विदेशी स्पर्धेची भिती व व्यापाराचे केंद्रीकरण घडून आले आहे.

शेती व उद्योगाशिवाय सेवाक्षेत्रातही अनेक बदल घडून आले. संघटीत क्षेत्रापेक्षा असंघटीत क्षेत्रातील तसेच अनियमित रोजगारात वाढ घडून येत आहे. त्यामुळे असुरक्षित रोजगाराचे क्षेत्र विस्तारत आहे. तसेच वित्तीय क्षेत्रातही बदल घडवून आणल्या गेले. खाजगी क्षेत्रातील बँकांना या नवीन नितीमुळे प्रोत्साहन मिळत आहे, तसेच बँकांचे वैधानिक रोखता प्रमाण व राखीव निधी प्रमाण यातही बदल घडवून आणले जात आहे. अनेक बँकांचे सामायिकीकरण होत आहे. विविध प्रकारच्या सेवांचे कंत्राटीकरण करण्यात येत आहे. कार्यक्षमता, स्पर्धा व नफा या तीन भांडवलवादी तत्वांवर विविध क्षेत्रांचा विकास अवलंबून आहे. त्यामुळे सुरक्षितता, नियमितता व स्थैर्यता ह्या सामाजिक व मुलभूत तत्वांना छेद दिला जात आहे.

समारोप -

जागतिकीकरणाच्या धोरणाचा स्विकार करुन आर्थिक विकासदरात वाढ घडवून आणल्या गेल्याचे चित्र जरी स्पष्ट होत असले तरी प्रत्यक्षात खरोखर विकास साधला गेला किंवा नाही याचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक आहे. अर्थतज्ञ जार्ज ड्रेज व अमर्त्य सेन यांच्या मते आर्थिक विकासात देशातील सर्व समाज, व्यक्ती यांच्या विकासाचा सहसंबंध लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कारण आर्थिक विकासाचा संबंध हा अल्पसंख्य नाही तर

बहूसंख्य लोकांच्या आर्थिक स्थितीच्या विस्ताराशी संबंधीत आहे. त्यासाठी सार्वजनिक उत्पन्नात वाढ होऊन सामाजिक प्रगती साधणे आवश्यक आहे. आर्थिक विकासाद्वारे समाजासमोरच्या समस्या सोडवणे शक्य झाले किंवा नाही याचा विचार होणे महत्वाचे आहे.

प्रत्यक्षात आर्थिक विकास दरात जरी वाढ होत गेली जसे 1980 मध्ये 5.9 टक्के, 1990 मध्ये 7.6 टक्के तर 2015-16 मध्ये 7.9 टक्के असा असला तरी प्रत्यक्षात प्रति व्यक्ती खर्चात घट झाली. जो विकास झाला त्यामुळे आर्थिक विषमतेत व दारिद्रय, प्रादेशिक विषमतेत वाढ झालेली आढळून येते. तसेच रोजगारविहीन विकासाचे प्रारुप असलेले दिसून येते. कूपोषणाच्या समस्येत वाढ होऊन आरोग्य, शिक्षण या मुलभूत बाबींकडे पूरेसे लक्ष दिले गेले नाही. म्हणजे सद्यस्थितीत प्राप्त झालेला विकास हा सामाजिकदृष्ट्याा न्यायपूर्ण नसून अन्यायपूर्वक आहे. कारण समाजातील प्रत्येक घटकाचा विचार होणे हे सर्वंकष व संतुलीत विकासाचे उद्दिष्ट आहे. संतुलीत व सर्वंकष विकास साधण्यासाठी प्रत्येक देशाने जागतिकीकरणातील धोके ओळखून, विकासाच्या पाझर प्रभावाची अपर्याप्तता लक्षात घेऊन स्वतःच्या देशाच्या भौगोलिक, सामाजिक व एकूण आर्थिक परिस्थितीच्या आधारे स्वावलंबी व स्वदेशी विकासाचे प्रारुप निर्माण करणे आवश्यक आहे. याकरिता तज्ञ समितीने तशाप्रकारची रचना आराखडा तयार करणे गरजेचे आहे. तशा प्रकारची तयारी व वातावरण निर्माण करण्याची जनतेची अभिलाषा महत्वाची ठरते. त्यादिशेने वाटचाल करणे व विकासाची कामे करणे याकरिता सरकार व समाज यांची परस्पर सहकार्यता ही स्थैर्यासह स्थायी विकासाचे उद्दिष्ट गाठण्यास पूरक ठरते.

संदर्भसूचिः

- Puri & Mishra, (2020). Indian Economy Himalaya publishing House, Mumbai
- देसाई व भालेराव (२०१६). भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे.
- जहागिरदार, दि. व्यं. (२०११). आर्थिक जगत खंड-३, सेंटर फोर एकोनोमिक अंड सोशल स्टडीज अमरावती प्रकाशन.
- जहागिरदार, दि. व्यं. (२०११). आर्थिक जगत खंड-४, सेंटर फोर एकोनोमिक अंड सोशल स्टडीज अमरावती प्रकाशन.
- जहागिरदार, मुक्ता (२००९). आर्थिक चिकित्सा सेंटर फोर एकोनोमिक अंड सोशल स्टडीज अमरावती प्रकाशन.
- जहागिरदार, मुक्ता (२००९).परामर्ष विकासाचा, सेंटर फोर एकोनोमिक अंड सोशल स्टडीज अमरावती प्रकाशन.

भारतीय अर्थव्यवस्था: स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षातील नवी आव्हाने आणि नव्या संधी

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे
उपप्राचार्य तथा पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम
भ्रमणध्वनि :९०४९९४०२२१
smitarajan76@gmail.com

बिजशब्द : आर्थिक क्षेत्रातील बदल, पंचाहत्तर वर्षातील उपलब्धी, औद्योगिक बदल, आर्थिक विकासाच्या सामाजिक दिशा

प्रस्तावना:

सन २०२१ हे वर्ष म्हणजे भारताचे अमृत महोत्सवी वर्ष असून या ७५ वर्षात भारताने कोणकोणत्या क्षेत्रात प्रगती केलेली आहे त्याचा हा लेखा जोखा असून या ७५ वर्षात भारताने अनेक क्षेत्रे पादाक्रांत केलेली दिसून येत आहेत. भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य मिळाले परंतु तत्पुर्वी आपली देशाची गणना मागास राष्ट्रांमध्ये केल्या जात होती. इतरांच्या दृष्टीने मागास देश म्हणून गणल्या जाणाऱ्या भारताने त्यानंतरच्या पंच्याहत्तर वर्षात विविध क्षेत्रात नेत्रदीपक म्हणावी अशीच प्रगती केलेली आहे. यात आर्थिक, औद्योगिक, वैज्ञानिक व अवकाश तंत्रज्ञान व नवनवीन आविष्कारात्मक प्रगतीचा आणि त्यासमोरील आव्हानांचा हा घेतलेला आढावा असून यात सर्वच बाबींचा विचार करण्यात आलेला आहे. आपला देश स्वतंत्र झाला तेव्हा आपल्याकडे देशवासीयांना पुरवता येईल एवढे सुद्धा अन्न नव्हते. देशात अन्न धान्याची प्रचंड तुट जाणवत होती. सन १९६४ साली डॉ. नार्मन बोरलॉग यांच्या नेतृत्वात जागतीक हरितक्रांती घडून आली त्यावेळपासूनच भारताने सुद्धा प्रेरणा घेवून १९६५ मध्ये डॉ. एस. स्वामीनाथन यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय हरितक्रांती घडवून आणली गेली.त्यामुळे एकूणच तेलबिया, तांदूळ, डाळ, ज्वारी, गळीत पिके, गहु या कृषी उत्पादनाचे उत्पादन वाढले आणि भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला. अन्नधान्याच्या बाबतीत देश केवळ स्वयंपूर्णच नव्हे तर आत्मनिर्भर झालेला आहे. ही मागील ७५ वर्षातील सर्वात मोठी उपलब्धी मानवी लागेल. आज देशात दुष्काळ पडला तरी उपासमारीने गरीब जनता मरतील अशी स्थिती राहिलेली नाही. हेच या भारतीय हरीतक्रांतीचे सुयश आहे

भारताने मागील पंच्याहत्तर वर्षांत काय कमावले?

या एकूणच पंच्याहत्तर वर्षांच्या संपूर्ण काळात जगभरात मोठ्या प्रमाणात उलथापालथ झालेली दिसून येत आहे. . जगातील अनेक साम्यवादी हुकुमशाही राजवटी कोसळून पडल्या. शेजारच्या पाकिस्तानात लष्करी हुकुमशाही राजवट आली. अनेक देशात अनेक ठिकाणी बंड, उठाव झालेत. अनेक देशात लष्करी क्रांती घडून आल्यात. एकच दिवसाच्या फरकानी भारत व पाकीस्थान हे दोन देश स्वतंत्र झालेत. परंतु भारतात शांतीपूर्ण लोकशाही मार्गाने सत्तेचे सत्तांतरण होतांना दिसून येते तर पाकिस्स्थानात मात्र रक्तरंजित सत्तांतरण होताना दिसते. यावरून भारतात किती लोकशाही व्यवस्था व तिची मुल्ये रुजलेली आहेत व ती रुळलेलीआहे हे स्पष्ट होते. या देशात वेगवेगळ्या बोली भाषा, रूढी, परंपरा, वेगवेगळ्या समस्या, वेगवगळे भौगोलिक वातावरण असूनही भारतात मात्र लोकशाहीवरचा लोकांचा विश्वास अधिक अभंग राहिलेला आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक, पांथिक, भाषिक अशी सर्वच प्रकारची विविधता असणा-या या देशात सर्वच बाबींवर या देशातील जनतेने आपला विजय मिळवत राष्ट्रीय एकता व एकात्मता जोपासत प्रगती साधलेली आहे. अन्नधान्याच्याच बाबतीत नव्हे तर देशात वेळोवेळी पडलेल्या दुष्काळावर मात करण्यात आपल्याला गेल्या काही वर्षात बरेच यश मिळालेले आहे. देशात वाढत्या औद्योगिकरणामुळे रोजगारात वाढ होऊन जनतेच्या उत्पन्नात वाढ होऊन रोजगाराच्या नव्या संधी निर्माण झालेल्या आहेत. देशातील निम्मापेक्षा गरीबी कमी झालेली आहे. त्याचवेळी देशातील विविध प्रदेशातील साक्षरताही मोठ्या प्रमाणात वाढलेली दिसून येत आहे. देशातील आजघडीला आरोग्य व्यवस्थाही आज कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर सुधारावी लागत आहे. नव्हे ती तर काळाची गरज झालेली आहे. देशात आलेल्या कोरोनाच्या दुस-या लाटेत आरोग्य व्यवस्थेच्या मर्यादा उघड झाल्यात. मागील ७० वर्षात देशाच्या केंद्र सरकारने व राज्य सरकारांनी आरोग्य व्यवस्थेकडे पूर्ण दुर्लक्ष केल्यामुळेच लाखो लोकांना आपले प्राण गमवावे लागलेले होते. देशाच्या आरोग्य व्यवस्थेत कराव्या लागणा-या सुधारणा ह्या काही एका रात्रीत होणारी बाब नाही. त्याच्या मुलभूत बदलासाठी काही काळ जावा लागणार आहे. देशाच्या आरोग्य व्यवस्थेवर कमीत कमी १०% एवढा खर्च सलग १० वर्ष केला जाणार असेल तरच त्यात बदल होणे अपेक्षित आहे. आज तो केवळ १.५% ऐवढा खर्च केला जातो. शहरे व गाव खेडी आरोग्य सेवेच्या बाबतीत सुधारणे आवश्यक आहे. काही किमान उपचारांचा विचार करता आयुष्यमान योजना हे सर्वात मोठे सरकारची या ७५ वर्षातील उपलब्धी मानावी लागेल. आता दुरवर्ती गाव खेडयातील जवळच्या खेड्या गावातही आज किमान प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे आरोग्यविषयक उपचार मिळू शकतात. इतकेच काय आता परदेशातील अनेक लोक कठीण परंतु स्वस्त उपचारासाठी भारतात येऊ लागलेले आहेत. गेल्या मागील काही वर्षांपासून देशाच्या आर्थिक विकासाचा दर आठ टक्क्यांहून जास्त राहिलेला आहे. कोरोनाच्या या दोन वर्षात घसरलेला आर्थिक

विकास दर सोडला तर आज जगात सर्वांत वेगाने विकसित होणारी ही भारताची अर्थव्यवस्था आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात जगात भारताचे नाव आज घेतले जाते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात भारत एक जागतिक महाशक्ती म्हणून पुढे आलेला आहे. भारतीय बुद्धिला मिळालेली ही जगन्मान्यता आहे. त्यामुळेच बीपीओ, टेलिकम्युनिकेशन्स, आणि फार्मास्युटीकल्स, अवकाश तंत्रज्ञान या क्षेत्रामध्ये भारताचा दबदबा आहे. जगात सध्या भारतीय अर्थव्यवस्था पाचव्या क्रमांकावर आहे. हे चित्र अगदी कालपरवा पर्यंत होते. परंतु मागील काही काळात कोरोना या चीनी ड्रॅगनच्या राक्षसाने जगातील संपूर्ण विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्था गिळंकृत केल्यात. यात भारत सुद्धा वेगळा राहिलेला नाही. यामुळेच किमान आज तरी माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या ५ ट्रीलीयनच्या स्वप्नावर पाणी फेरले गेले आहे हे सत्य दिसून येत आहे.

भविष्यातील भारतासमोरील आव्हाने

मागील काही वर्षात श्रीमंत तसेच मध्यमवर्गीय घटकांचे उत्पन्न वाढल्यामुळे आता नागरिक सुद्धा मुख्य साधन सुविधांचा दर्जा वाढविण्याची मागणी करत आहेत. भारत सरकारनी सुद्धा पाणीपुरवठा, पर्यावरण, शिक्षण, स्वच्छता, रस्ते, सार्वजनिक आरोग्य या क्षेत्रांकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. प्राथमिक ते सामान्य शालेय शिक्षण आता जवळच्या गावा लगत मिळू लागले आहे. मात्र त्यातून अपेक्षित ज्ञान विद्यार्थ्यांना मिळत नाही. त्याकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. भारताच्या जन्मदरात दोन टक्के घट झाली असली तरी लग्नानंतर मुलींच्या मृत्यूच्या दरात मात्र थोडी वाढ झाली आहे. बालमृत्यूचे प्रमाण घटले असले तरी कुपोषणामुळे होणारे मृत्यू थांबले नाहीत. दिवसें दिवस मातामृत्युचे प्रमाण वाढत आहे याकडे नव्या भारतानी लक्ष देणे आवश्यक आहे. देशाला न्या भारताची नव्याने निर्मिती करण्याकरिता देशात पायाभूत सुविधांमध्ये वीज, रस्ते, वाहतूक, विमान उद्यान, रेल्वे आणि बंदरे यांची मोठी गरज आहे. यातूनच उद्याचा सशक्त भारत निर्माण होवू शकेल हेच खरे वास्तव आहे.

देशातील वाढती सामाजिक - आर्थिक विषमता

देशाने आर्थिक विकासाच्या वाटेवर चालताना देशातल्या देशात अनेक सामाजिक-आर्थिक विषमता निर्माण होत आहेत. सन १९९० नंतर देश वेगाने विकास करत असताना मध्यमवर्गीय लोकांच्या उत्पन्नात मोठी वाढ झालेली आहे. मात्र श्रीमंत आणि गरीब, शहरी आणि ग्रामीण भाग, विकसित आणि अविकसित भाग, कुशल कामगार आणि अकुशल कामगार, प्रादेशिक विकासाचा असमतोल, खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्र यातील दरी मात्र दिवसेंदिवस वाढलेली आहे. यातून देशात नवी सामाजिक-आर्थिक विषमता जन्माला आलेली आहे. त्यामुळे यातून अनेक सामाजिक-आर्थिक प्रश्नही निर्माण झालेले आहेत. इतक्या वर्षानंतरही देशातील कृषीक्षेत्राकडे सरकारकडून जाणीवपूर्वक लक्ष दिले गेले नाही याचे खरोखरच वाईट वाटते. आज विकसित देश जे कृषिप्रधान देश नाहीत परंतु त्या देशातील कृषी पिकांच्या दर हेक्टरी

उत्पादनाच्या बाबतीत त्यांचे उत्पादन जास्त आहे. पण भारतासारख्या कृषिप्रधान देशातील कृषी उत्पादन तुलनात्मक दृष्ट्या अत्यंत कमी आहे. याचाच अर्थ असा आहे कि, भारतातील शेतीतील उत्पादन व विकासाचा दर अत्यंत कमी आहे. अद्यापही दोन तृतीयांश भारतीय जनता ही शेतीवर अवलंबून आहे. पण शेतीतून मिळणारे उत्पादन आणि उत्पन्न अत्यंत कमी आहे. आर्थिकदृष्ट्या शेती न परवडणारी आहे. अनेक ठिकाणी ती पारंपरिक पद्धतीने केली जाते. शेतीला पाणीपुरवठा करणाऱ्या सिंचन योजनाही जुन्याच भारतीय शेती हि मान्सूनचा जुगार असल्यामुळे भारतीय शेतीही एक जुगार बनलेली असून यातूनच शेतकरी आत्महत्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेल्या आहेत. शेतक-यांच्या होणा-या आत्महत्या हे एक कृषिप्रधान देशात लांछन आहे. कृषी विपणन व्यवस्थेचा विचार करता शेतमाल बाजारपेठेत नेण्याची योग्य वाहतूक व्यवस्था नाही. जेथे कृषी माल पिकतो तिथे विकला जात नाही. ग्रामीण भागातील कृषी माल शहरी भागातील मार्केटपर्यंत न्यायला रस्ते नाहीत किंवा वाहतुकीची साधने गाव खेड्यापर्यंत उपलब्ध नाहीत हि एवढ्या वर्षातील शोकांतिका आहे. शेतकरी बाजारही कृषी उत्पन्न बाजारातील नियमांच्या कचाट्यात आणि मक्तेदारीच्या जाळ्यात अडकले आहेत. याचा फायदा शेतकऱ्यांना होत नाही तर मध्यस्त दलाल फायदा घेवून शेतक-यांच्या टाळूवरचे लोणी खात आहेत. यासारख्या अनेक कारणामुळेच शेतीत काम करणारा शेतकरी वर्ग आज शहरी भागात स्थानांतरीत होत आहे. भारतीय शेतीत मोठ्या प्रमाणात छूपी बेकारी अस्तित्वात असून त्या शेतक-यांची सीमांत उत्पादकता शून्य आहे. प्राथमिक क्षेत्रातील शेतीचा हिस्सा दिवसेंदिवस घटत चाललेला आहे. पण याचबरोबर एक चांगली महत्वाची गोष्ट म्हणजे सेवा क्षेत्रात नोकरीच्या संधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत आहेत. या संधी उपलब्ध होत असताना दुसरीकडे इतर क्षेत्रातील बेरोजगारांचा आकडाही वाढत आहे. त्यातही अकुशल कामगारांना हा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात भेडसावतो आहे. आजचे तर वास्तव याहीपेक्षा घातक असून बेरोजगारीचा आकडा हा १३ कोटीच्या वरती गेलेला आहे.

आर्थिक विकासातील प्रादेशिक व सामाजिक विषमता

देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासातील विषमता हि राज्या राज्यांमध्ये सुद्धा आहे. उच्च उत्पन्न असलेल्या अनेक विकसित राज्यांनी आपल्याकडील गरीबी कमी करण्यात यश मिळवले आहे. पण आसाम, बिहार, छत्तीसगढ, झारखंड, मध्यप्रदेश, ओरीसा, राजस्थान आणि उत्तर प्रदेश ही राज्ये विकासात मागे पडली आहेत. एवढी वर्षं देशाचे केंद्रीय नेतृत्व ज्या हिंदी भाषीक राज्यातून आलीत ती राज्ये एवढ्या वर्षानंतरही विकासाच्या स्पर्धेत मागे पडलेली आहेत. याचाच अर्थ असा कि या केंद्रीय नेतृत्वानी तसेच त्यांच्या प्रतिनिधिनी हेतुपुरस्पर स्वतःच्या गृह राज्यांच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष केलेले आहे. देशातील अर्थव्यवस्थेचा महत्वपूर्ण असलेला आधार म्हणजे मध्यमवर्ग होय. या मध्यमवर्गाकडे असलेल्या खरेदीक्षमतेमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आर्थिक उलाढाल होण्यास

मदत मिळते हे यापूर्वीही समोर आलेले आहे. आता सध्याच्या कोरोना काळात हे तर अधिकच अधोरेखित झालेले आहे. काही आर्थिक विश्लेषकांच्या मते, कोरोनामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील निर्यात, खासगी गुंतवणूक व सरकारी खर्च यांच्यावर विपरित परिणाम झाला आहे. यातून आताची एप्रिल ते जुन या पहिल्या त्रिमासिक कामगिरीत २३.९% टक्क्यांनी जीडीपीमध्ये घट झालेली आहे. हि एक तात्कालिक घटना असून पुढील काळात मध्यम वर्गीय जनतेनी आपली क्रयशक्ती अधिक खर्च केली तर हे चित्र बदलू शकेल. भविष्यात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जीडीपी सावरायचा असेल तर वस्तूंचा उपभोग व खरेदी वाढवणे याखेरीज दुसरा प्रभावी उपाय सध्यातरी दिसत नाही. सरकारनी देशाच्या अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी मध्यमवर्गाला डावलून चालणार नसल्याने या वर्गासाठी नवनवीन सरकारी योजना राबवून सरकारला अर्थव्यवस्था संकटातून बाहेर काढता येईल, अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. त्यामुळे या संकटकाळात देशातील मध्यमवर्ग हा अर्थव्यवस्थेचा महत्वपूर्ण केंद्रबिंदू होणार आहे. देशाचा एकूण कल पाहण्यासाठी ईकानामिक्स टाईम्स या समूहांनी ऑनलाइन केलेल्या सर्वेक्षणात सुमारे ५०% टक्के प्रतिसादकर्त्यांनी कोरोनाचा अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव कमी करण्यासाठी भारतीय मध्यमवर्गाचे मनोबल उंचावणे गरजेचे आहे ही बाब समोर आली आहे.

भारतीय समाज व्यवस्थेतील मध्यमवर्गाची दखल

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी वेळोवेळी देशातील मध्यमवर्गीय जनतेची दखल घेतलेली आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला बळकटी आणण्यामध्ये या मध्यमवर्गाचे योगदान मोठे असल्याचे पंतप्रधानांनीही मान्य केले आहे. समाजातील हा वर्ग कोणाच्याही दयेवर, आर्थिक साह्यावर जगत नाही या शब्दांत त्यांनी मध्यमवर्गाची स्तुती केलेली आहे. केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनीही प्रामाणिकपणे वेळेवर कर भरणाऱ्या मध्यमवर्गाची दखल घेतली आहे. सन १९९१ पासून भारताने अर्थव्यवस्था खुली केल्यापासून सातत्याने प्रत्येक सरकारने विदेशी गुंतवणूकदारांसमोर देशातील मध्यमवर्गाचे गोडले गायले आहेत. परंतु विविध योजना आखताना मध्यमवर्गासाठी सरकारी योजना आखल्याचे अभावानेच दिसून आलेले आहे. सीमांत त्यागाच्या तुलनेत या वर्गाला आयकरात सुद्धा कोणतेही लाभ मिळत नाहीत. भविष्यात सरकारला या ४ कोटी मध्यमवर्गीय जनतेला सरकारनी प्रत्यक्षात दिलासा देणे आवश्यक आहे.

आजच्या स्थितीत देशातील मध्यमवर्ग संकटात

कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीत मध्यमवर्ग चांगलाच भरडला जात आहे. या वर्गाने वर्तमानात जगण्यासाठी पूर्वी केलेली बचत बाहेर काढलेली आहे. या बचतीच्या जोरावर अनेक कुटुंबांनी स्वतःचा आर्थिक स्तर उंचावून मध्यमवर्गातील आपले जीवन सन्मानाने जगण्याचा मार्ग सुकर करून दाखविला. आता याच कुटुंबांवर मध्यमवर्गातून बाहेर पडण्याची वेळ आलेली आहे.

आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संघटनेच्या एका अहवालानुसार कोरोनामुळे देशात ४० लाख लोकांचे रोजगार गेले आहेत. सीएमआयईच्या अहवालानुसार जवळपास दोन कोटी वेतनधारकांचे व १३ कोटी असंघटीत क्षेत्रातील लोकांचे रोजगार गेले आहेत. याचा अर्थ असा आहे कि अनेक आपल्या नोकर्या गमावल्यामुळे अनेक कुटुंबे मध्यमवर्ग या दर्जापासून खाली फेकली गेलेली आहेत. या वर्गाच्या समस्यांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

मध्यमवर्गाची कैफीयत

गेल्या अनेक वर्षांत समाजातील दुर्बल घटकांसाठी, गरीबांसाठी तसेच श्रीमंत उद्योगपती या वर्गासाठी अनेक शासकीय योजना राबविण्यात आलेल्या आहेत. मात्र या ४ कोटी मध्यमवर्गीयांकडे कायमच दुर्लक्ष्य केल्या गेलेले आहे. कोणत्याही सरकारला ठाऊक आहे की, हा ४ कोटी मध्यम वर्ग आपले काहीच वाकडे करू शकत नाही. कारण त्याच्या मताचे मुल्य राजकीय नेतृत्वाच्या द्रुष्टीने नाममात्र आहे. या सगळ्या काळात मध्यमवर्गाच्या हाती मात्र धुपाटनेच आलेले आहे. देशातील मध्यम मध्यमवर्गावर केवळ करांचा बोजा टाकला गेला आहे. कोणतीही शासकीय योजना ठरवताना सरकारकडून मध्यमवर्गाचा विचार केलाच जात नाही किंवा त्याचा विचार शेवटी येत असल्याबद्दल आनलाइन प्रतिसादकर्त्यांनी ईकानामिक्स टाईम्सच्या सर्वेक्षणात नाराजी व्यक्त केलेली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार करता भारतीय मध्यम वर्गीय घटकाला डावलून पुढे जाणे अशक्य आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा एक प्रशस्त मार्ग म्हणजे वस्तूंचा अधिकाधिक उपभोग घेवून वापर वाढविणे व क्रयशक्ती वाढविणे हा आहे. भारतीय मध्यम वर्ग हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. ग्रामीण व शहरी भागात सुद्धा वस्तूंचा वापर किंवा उपभोग यांचे जीडीपीमधील योगदान ६० टक्क्यांहून अधिक आहे. आज तरी वस्तूंच्या वापराच्या बाबतीत मध्यमवर्ग हा आघाडीवर आहे. आज या मध्यम वर्गाला सरकारनी मदतीचा हात दिल्यास मध्यमवर्गीय सुद्धा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आलेले संकट आपली उपभोग व क्रयशक्तीने या संकटाचे संधीत रूपांतरण करू शकतात. यासाठी त्यांना दिलासा देणे आवश्यक आहे.

नव्या संधी:

जागतिक अर्थकारणाचा विचार करता सद्यस्थितीत भारत जगातील सर्वात वेगवान विकसनशील अर्थव्यवस्था म्हणून उदयास आलेली एक अर्थव्यवस्था आहे. या पंच्याहत्तर वर्षात भारतीय अर्थव्यवस्थेने अनेक क्षेत्रात उपलब्धी धारण केलेल्या आहेत. यातच एक महत्वाचे म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्था ही येत्या १० -१५ वर्षांत जगातील पहिल्या तीन आर्थिक महाशक्तींपैकी एक असेल अशी सर्वसाधारण चर्चा जागतिक व्यासपीठावरून होतांना दिसून येत आहे. जागतिक अर्थकारणाचा विचार करता सद्यस्थितीत भारत जगातील सर्वात वेगवान विकसनशील अर्थव्यवस्था म्हणून उदयास आलेली एक अर्थव्यवस्था आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था ही येत्या १० -१५ वर्षांत जगातील पहिल्या तीन आर्थिक महाशक्तींपैकी एक

असेल अशी सर्वसाधारण अपेक्षा आहे. हे या देशातील मजबूत लोकशाही आणि मजबूत भागीदारीने शक्य झालेले दिसून येत आहे. एकंदरीतच भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक संकटाच्याही काळात देशाच्या अर्थव्यवस्थेची होत असलेली आर्थिक प्रगती ही निश्चितच वाखाणण्याजोगी आहे, यात कुठलीही शंका नाही. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अमेरिका व चीन या दोन महाकाय अर्थव्यवस्था मधील व्यवसायिक दृष्टीने सुरु असलेले व्यापार युद्ध आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपआपले स्थान टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करीत असल्याचे दिसून येत आहे. या दोन मोठ्या अर्थव्यवस्थेतील चढाओढ एका नव्या आर्थिक संघर्षाकडे घेवून जात असून चीनने आपली आर्थिक हत्यारे पुन्हा बाहेर काढण्याची कुरघोडी सुरु केलेली दिसून येत आहे. या कोरोनाच्या आर्थिक संकटात केवळ वित्तीय हानीच झाली असे नाही तर एखाद्या युद्धात मृत्युमुखी पडणार नाही ऐवढ्या मोठ्या प्रमाणात मनुष्यहानी झालेली दिसून येत आहे. यातून आर्थिक संकट व त्यातून अर्थव्यवस्थेला बाहेर पडण्यासाठी करावा लागलेला संघर्ष आणि आर्थिक आघाडीवरील अनेक आव्हाने आज देशाच्या अर्थव्यवस्थेसमोर उभी आहेत. यात भविष्यातील सांचीच्या धूसर वाटा शोधून पुढे जाण्याचे आव्हान सुध्दा आज उभे असलेले दिसून येत आहे. आर्थिक दृष्टीनेच नव्हे तर मानवी आरोग्याच्या दृष्टीने भयावह अशा कोरोना संकटाच्या पार्श्वभूमीवर सुध्दा भारत आपली प्रगती साधत आहे. यामागचे महत्वाचे कारण म्हणजे भारताची ग्राहकांवर आधारित असलेली अर्थव्यवस्था होय. सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेतील ग्राहक वर्गाच्या मागणीत आलेली घट हे भारताच्या जीडीपीमधील घट हेच यामागचे मुख्य कारण आहे. आजघडीला अशाही स्थितीत भारतातील ग्राहक क्रयशक्तीच्या दृष्टीने तिस-या क्रमांकावर आहे. सन २०१८ पासूनच हळूहळू भारतीय अर्थव्यवस्था अगदी संथ गतीने वाटचाल करीत असल्याचे दिसून आलेले होते. यात कोरोनाच्या आगमनाची पुन्हा भर पडल्याने जगात सर्वाधिक आर्थिक नुकसान झालेल्या दुस-या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था म्हणून त्याकडे पाहीले जात आहे. जागतिक संकटाच्या अशाही पार्श्वभूमीवर भारतीय अर्थव्यवस्था आपला प्रवास पूर्वपदावर येण्यासाठी करून राहिलेली दिसून येत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार करता देशाच्या असंघटीत वर्गाची मागणी ही सर्वाधिक राहत असून आज रोजगाराचे स्त्रोतच सद्यस्थितीत उपलब्ध नसल्याने यात ही घट आलेली दिसून येत आहे. शहरी क्षेत्राच्या उत्पादनात सध्या वाढ होण्याचे कोणतेही चित्र दिसून येत नसल्यामुळे या वर्गातील जनतेनी खर्च कमी केलेला आहे. ग्रामीण क्षेत्राचा विचार करता सध्या हे क्षेत्र सुध्दा दबलेलेच असल्याचे दिसून येत आहे. ग्रामीण भागातील शेतकरी वर्गाला कृषी सहाय्यता निधी मुळे काहीसा आधार मिळालेला आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेवरती आलेले हे आर्थिक व महामारीचे संकट भविष्यात कायमच राहील असे नाही. ते तात्पुरत्या स्वरूपाचे आर्थिक संकट आहे.

सन २०१९ मध्ये, मालवाहतूक आणि महत्वपूर्ण सेवांमध्ये एकूणच यू.एस.-भारत द्विपक्षीय

व्यापार १४९ अब्ज डॉलर्सपर्यंत पोहोचलेला आहे. आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अमेरिकन ऊर्जा निर्यात व्यापार संबंधातील वाढीचे एक महत्त्वपूर्ण क्षेत्र आहे. सन २०१८ मध्ये भारताने यू.एस. क्रूड तेलाची ४८.२ दशलक्ष बॅरेल खरेदी केलेली होती, ती २०१७ हीच खरेदी मधील ९.६ दशलक्ष ऐवढी होती. गेल्या वर्षी अमेरिकन महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या भारतीय विद्यार्थ्यांनी अमेरिकेच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये ८ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त योगदान दिलेले आहे. गेल्या दशकात अमेरिकेतील भारतीय विद्यार्थ्यांची संख्या दुपटीपेक्षा अधिक पटीने वाढलेली आहे. ही संख्या ती २००८ मध्ये ८१,००० ऐवढी होती आणि २०१९ मध्ये २०२,००० इतकी विक्रमी वाढीची नोंद झालेली आहे. भारत आणि अमेरिका- संयुक्त राष्ट्रसंघ , जी - २०, असोसिएशन ऑफ आग्नेय एशियाई नेशन्स (आसियान) प्रादेशिक मंच, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक आणि जागतिक व्यापार संघटनेसह बहुपक्षीय संघटनांमध्ये अगदी जवळून सहकार्य करीत असतात. सन २०२१ मध्ये दोन वर्षांच्या मुदतीच्या संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेत सामील झालेल्या भारताचे अमेरिकेने मनपूर्वक स्वागत केलेले आहे सुरक्षा परिषदेचा कायमस्वरूपी सदस्य म्हणून भारताचा समावेश असलेल्या सुधारित संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेचे समर्थन केले आहे. भारत अमेरिकेचा एक मित्र देशचं नव्हे तर आशियाई संवाद भागीदार, आर्थिक सहकार आणि विकास भागीदार आणि भारत- अमेरिकन आंतरराष्ट्रीय व्यापार,अमेरिकन स्टेट्स ऑफ ऑर्गनायझेशनचा निरीक्षक आहे. भारत हिंदी महासागर रिम असोसिएशन (आयओआरए) चा देखील एक सदस्य आहे, ज्यावर अमेरिका एक संवाद भागीदार आहे. सन २०१९ मध्ये इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील टिकाऊ पायाभूत सुविधांवर सहकार्य वाढविण्यासाठी अमेरिकेने आपत्ती निवारण इन्फ्रास्ट्रक्चर फॉर आपत्ती निवारणासाठी भारत सामील झालेला आहे. हे सर्वच एकंदरीत परस्पर सहकार्य व मैत्रीचे धोरण तसेच आर्थी पातळीवरील आंतरराष्ट्रीय सहकार्य एक मैत्रीचे नवे दालन उभे करीत आहे. अमेरिका व भारत या दोन देशांच्या परस्पर संबंधांच्या दृष्टीने भूतकाळात डोकावून पहिले तर असे दिसून येईल की आज हे संबंध जेवढे चांगल्या पातळीवरती आहेत, तेव्हा असे मधुर संबंध या दोन देशात नव्हते. सद्यस्थितीत भारत अमेरिकेच्या द्विपक्षीय संबंधांचा विचार करता या दोन देशातील आंतरराष्ट्रीय परस्पर आर्थिक संबंध एक नवा अध्याय जोडतील यात कुठेही शंका नाही. या परस्पर दोन देशातील अपारंपरिक घटनांच्या अनुक्रमे ब्रिटीश साम्राज्यापासून भारताच्या औपचारिक स्वातंत्र्यापूर्वी अमेरिका आणि भारत यां दोन्ही देशांनी राजनयीक - आर्थिक व मुत्सद्दी संबंध प्रस्थापित केलेले आहेत. मल्टिस्टेज स्वातंत्र्य प्रक्रियेने भारतीयांनी सहमती दर्शविली आणि ब्रिटिशांनी पूर्ण सार्वभौम स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी इतर राज्यांशी संबंध ठेवण्याचे अधिकार असलेल्या अंतरिम सरकारच्या स्थापनेस परवानगी दिलेली होती. १५ आगस्ट १९४७ रोजी अमेरिकेने भारतीय संघटनेला स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून मान्यता दिलेली होती. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष हॅरी एस. ट्रुमन यांनी भारताचे डोमिनियन गव्हर्नर जनरल लॉर्ड लुई माउंटबॅटन यांना

अभिनंदन संदेश पाठविलेला होता. यात १ जुलै, १९४७ च्या ब्रिटीश संसदेच्या भारत स्वातंत्र्य कायद्याच्या अनुषंगाने, ब्रिटिश साम्राज्याचा एक भाग असलेल्या पूर्वीच्या "ब्रिटीश इंडिया" मधून भारत आणि पाकिस्तान या दोन नवीन संघटना तयार केल्या गेल्यात. भारतीय स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या औपचारिक प्रक्रियेची सुरुवात ब्रिटिश सरकारने १६ मे, १९४६ रोजी जारी केलेल्या अहवालासह झालेली होती, ज्यामध्ये भारत ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीपासून स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून राज्यघटनेची आखणी करण्यासाठी अंतरिम सरकार स्थापन करण्याची शिफारस केलेली होती. ब्रिटन. २ सप्टेंबर, १९४६ रोजी एक अंतरिम सरकार स्थापन केले गेले आणि हेच सरकार आहे ज्यात औपचारिक भारतीय स्वातंत्र्यापूर्वी अमेरिकेने राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले गेले होते. १ नोव्हेंबर १९४६ रोजी अमेरिकेच्या परराष्ट्र विभागाने नवी दिल्ली येथील अमेरिकन मिशनची उभारणी एका दूतावासात केली तेव्हा दोन देशातील राजनयिक संबंध आणि नवी दिल्ली येथील अमेरिकन दूतावासाची स्थापना करण्यात आली. अमेरिकेच्या परराष्ट्र विभागाने २२ ऑक्टोबर १९६६ रोजी जाहीर केले की भारत आणि अमेरिकेच्या सरकारांनी "राजदूतांची देवाणघेवाण करण्यास आणि आपापल्या मिशन्समध्ये दूतावासांच्या पदासाठी परस्परांना सहकार्य करतील असे निश्चित केले गेली होते. या काळापासूनच दोन देशातील आर्थिक व सामरिक तसेच राजनयिक संबंध जपले जात आहेत. परंतु हे दोन देशातील संबंध आज एका नव्या उंचीवर पोहचलेले आहेत. सद्यस्थितील अमेरिकेचे अध्यक्ष जो बायडेन यांनी आपल्या राजनयिक व प्रशासनिक पातळीवर भारतीयांची गुणवत्ता हेरून ज्या पद्धतीनी त्यांनी भारतीयांना व्हाईट हाउस मध्ये स्थान देणे सुरु केलेले आहे त्यावरून असे वाटते की, येणा-या काळात अमेरिका व भारत यांच्यातील केवळ परराष्ट्रीय संबंधाच नव्हे तर आर्थिक- व्यापारिक परस्पर सह्संबंध अधिक नव्या उंचीवर जाऊन पोहचतील यात शंका नाही . भारताने अमेरिकेला कोरोना काळातील केलेली औषधीय व वैद्यकीय मदत असो किंवा आताच २१६ अरब डॉलर्स म्हणजेच १५ लाख करोड रुपयांचे अमेरिकेला दिलेले आर्थिक मदतीपोटी कर्ज असो ही दोन देशातील नव्या आर्थिक हितसंबंधाची नवी कहाणीच नव्हे तर भारताच्याही आर्थिक महाशक्ती बनण्याच्या प्रक्रियेला अमेरिकेने दिलेली अप्रत्यक्ष मान्यताच आहे असे समजायला हरकत नाही.

समारोप:

भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २०२४ पर्यंत भारताच्या अर्थव्यवस्थेला ५ ट्रिलियन अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने नेण्यासाठी नवी दिशा दाखवलेली आहे. त्या दृष्टीने अर्थव्यवस्थेची वाटचाल सुरु झालेली असतानाच कोविडचे जागतिक पातळीवर आगमन झाले. यात देशाच्या अर्थव्यवस्थेला सर्वात मोठा तडाखा बसलेला दिसला. आता मात्र पुढील ३ वर्षात भारताला ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनवण्यासाठी पहिल्यापेक्षा अधिक ऊर्जेने काम करण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली आहे. भारत

आधीपासूनच जगातील सर्वात मोठा तिसरा तेल आयात करणारा देश आहे. येणाऱ्या काळात भारताच्या ऊर्जाविषयक गरजा वाढतील यात शंकाच नाही. भौगोलिकदृष्ट्या आपण जवळ असल्या कारणाने आपल्या ऊर्जाविषयक गरजा भागवण्यासाठी पश्चिम आशियाई तेल निर्यातक देशांवर अधिक अवलंबून आहोत. दुसरीकडे पश्चिम आशियाई देशांमध्ये भारतातील लोक मोठ्या संख्येनं काम करत आहेत. त्यामुळे आखाती देशांसोबतचे आपले संबंध अधिक मजबूत करण्याची आवश्यकता आहे. आपल्या ऊर्जाविषयक गरजा पूर्ण व्हाव्यात हे देखील त्यामागचे कारण आहे आणि तेथे वास्तव्यास असलेल्या भारतीय कामगारांनी आपली कमाई भारतात पाठवत राहावी. यालाच दैवदत्त सिद्धांत असे म्हणतात. याचे मोठ्याप्रमाणात लाभ देशाला मिळत आहेत. हे संपूर्ण हीत लक्षात घेऊन आणि त्यांची पूर्तता करण्यासाठी भारत आणि आखाती देशांमध्ये सामरिक संबंध अधिक दृढ करण्याची आवश्यकता आहे. ज्या प्रमाणे भारत-पॅसिफिक क्षेत्रात आपण जपान, ऑस्ट्रेलिया आणि अमेरिकेसोबत काम करत आहोत, त्याप्रमाणे पुढील एका दशकात भारताला या देशांसोबतचे मजबूत असलेले सुरक्षाविषयक संबंध, तसेच आर्थिक संबंध अधिक विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रीत करावे लागेल. भविष्यात भारतानं असे धोरण अवलंबले तर भारताच्या ऊर्जाविषयक गरजा पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने महत्वाच्या असलेल्या आखाती देशांतील सुरक्षाविषयक समीकरणांमध्ये भारताचे महत्व अधिक वाढेल आणि आपण यामध्ये सक्रिय स्वरूपात भागीदार होऊ शकतो. भारताने मागील ७५ वर्षात बरेच काही कमावले असुन अनेक आव्हाने आजही देशासमोर आहेत. यात दारिद्र्य, बेरोजगारी, वाढती लीक्संख्या, देशाच्या सीमांचे प्रश्न, शेजारी देशांच्या कुरघोडी, आर्थिक विकासाचे प्रश्न, ग्रामीण विकास, बुनियादी विकास, उच्च शिक्षण व संशोधन, आरोग्य शिक्षण, पर्यावरणीय तत्वांचा विकास, आंतरराष्ट्रीय व्यापार असंतुलन, अंतर्गत सुरक्षा, तंत्रज्ञान विकास अवरोध, दूरत्व क्षेत्राचा विकास, सर्व स्पर्शी सर्व समावेशी विकास अशी देशासमोर अनेक आव्हाने असतानाच धार्मिक उन्माद, अंतर्गत शत्रूंचा सुळसुळाट अशा अनेक आव्हानांचा डोंगर देशासमोर उभा आहे. सन २०४७ मध्ये भारत देश जेव्हा भारतिय स्वातंत्र्याचा शताब्दी महोत्सव साजरा करेल तेव्हा भारत पहिल्या ३ आर्थिक महाशक्ती पैकी एक महाशक्ती म्हणून नव्याने उदय होईल. याबरोबरच भारताला भविष्यासाठी सर्वसमावेशी चिरंतन विकासाचे प्रारूप तयार करून आपली पुढील वाटचाल करावी लागेल.

संदर्भ :

- श्रीरामे राजू, भारतीय अर्थव्यवस्था नवी : आव्हाने नव्या संधी, संपादक, दिलीप ऐडतकर, विदर्भ मतदार, रविवारीय पुरवणी, दिनांक,२१ / २०२१ / ११, आवृत्ती बडनेरा अमरावती .
- Car baugh, Robert J. International Economics. 14th ed. Mason, OH: South-Western, 2012.

- Durlauf, Steven N., and Lawrence E. Blume, eds. The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2012–.
- Feenstra, Robert C., and Alan M. Taylor. International Economics. 2d ed. New York: Worth, 2012.
- Grossman, Gene M., and Kenneth S. Rogoff, eds. Handbook of International Economics. Vol. 3. Amsterdam: North-Holland, 1995.
- Jones, Ronald W., and Peter B. Kenen, eds. Handbook of International Economics. 2 vols. Amsterdam: North-Holland, 1984–1985.
- These volumes of the Handbook collect surveys of all major topics in international trade and macroeconomics. They represent an essential reference of the state-of-the-art literature in the mid-1980s. Volume 1 and Volume 2 are available online for purchase or by subscription, by chapter. Also see International Macroeconomics (Volume 2).
- Krugman, Paul R., Maurice Obstfeld, and Marc Melitz. International Economics: Theory and Policy. 9th ed. Boston: Pearson Addison Wesley, 2012.

ग्रंथ परिचय - अर्थशास्त्राचे नोबेल विजेते (२०११ते २०२१)

लेखक- प्रशांत हरमकर

प्रकाशक –कॉम्प्यूटर नेटवर्क ३३, आय.टी. आय. कॉलनी, अमरावती

डॉ. कुमुदिनी जोगी
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
जगदंब महाविद्यालय, अचलपूर

'अर्थशास्त्राचे नोबेल विजेते (२०११ ते २०२१)' हा डॉ. प्रशांत हरमकर यांचा ग्रंथ कॉम्प्यूटर नेटवर्क ३३, आय.टी. आय. कॉलनी, अमरावतीने प्रकाशित केला आहे. विशेष म्हणजे डॉ. प्रशांत हरमकर हे कौटील्य ज्ञान प्रबोधिनी, अमरावतीचे आजीव सदस्य असून विदर्भातील ख्यातनाम महाविद्यालय शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था अमरावतीचे ते माजी विद्यार्थी आहेत. २०२१ - २०२२ हे या संस्थेचे शतक महोत्सवी वर्ष असल्याच्या निमित्ताने ज्या ठीकाणी आपल्या शैक्षणिक प्रगतीची पायाभरणी झाली त्या संस्थेच्या प्रती आपली कृतज्ञता व्यक्त करण्याच्या उद्देशाने सदर पुस्तक शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था अमरातीला त्यांनी समर्पित केले आहे. सर्वप्रथम मी लेखकांचे मन:पूर्वक अभिनंदन करते. या पुस्तकाची पृष्ठसंख्या २४४ ऐवढी असून एकूण ११ प्रकरणांमधे विषयाची माडंणी केलेली आहे. तसेच प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटी संदर्भसूची दिलेली आहे. शेवटी अर्थशास्त्राचे नोबेल विजेत्याचे वर्ष, अर्थशास्त्रज्ञाचे नाव व त्यांचे अर्थशास्त्रातील योगदान या संबंधी परिशिष्ठ जोडले आहे. पुस्तकाची मुखपृष्ठ रचना ही पुस्तकाचे शीर्षक व आशयाची कल्पना स्पष्ट करणारी आहे. पुस्तकाच्या मलपृष्ठावर प्रास्ताविकेतील पुस्तका संदर्भातील महत्वपुर्ण माहीती छापलेली आहे. पुस्तकाला गुरूवर्य डॉ. मुक्ता जहागिरदार यांची प्रस्तावना लाभली आहे. या पुस्तकाच्या रूपाने नोबेल पारितोषिक प्राप्त अर्थशास्त्रज्ञांचे विचार प्रथमत:च मराठी भाषेतून व्यक्त केले आहे. अर्थशास्त्राचे अभ्यासक तसेच अशा प्रकारच्या तांत्रिक विषयावर मराठीतील लिखानाचे अध्ययन करणा-या अभ्यासकांनी या लिखानाची दखल घ्यावी अशी अपेक्षा व्यक्त करीत लेखकांनी मराठी भाषेच्या अभिवृद्धचा प्रयत्न केल्या बद्दल त्याची प्रशंसा प्रास्ताविकेतून डॉ. मुक्ता जहागिरदार यांनी केली आहे.

सदर पुस्तकात २०११ते २०२१ या काळात नोबेल पारितोषिक प्राप्त अर्थशास्त्रज्ञांच्या कामगीरीचे विवेचन केलेले आहे. नोबेल पारितोषिक देणारी

समिती संबंधीत अर्थशास्त्रज्ञ किंवा तज्ञांना त्यांच्या कोणत्या संशोधना बद्दल पारितोषिक प्रदान केले हे थोडक्यात स्पष्ट करीत असते. वरील ११ वर्षात तीन अर्थशास्त्रज्ञांना स्वतंत्रपणे हे पारितोषिक दिल्या गेले आहे तर सहा वर्षामधे दोन अर्थशास्त्रज्ञांना संयुक्तपणे पारितोषिक दिले आहे आणि दोन वर्ष तिन अर्थशास्त्रज्ञांना संयुक्तपणे हे पारितोषिक दिले आहे. न्यूयार्क विद्यापीठातील थॉमस जे. सार्जट आणि प्रिन्सटन विद्यापीठातील ख्रिस्तोफर ए. सिम्स यांना २०११ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक समष्टी अर्थशास्त्रातील अनुभवनिष्ठ संशोधनाच्या कारके आणि निष्पती याकरीता देण्यात आले होते. २०१२ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक एलव्हिन रोथ आणि लियार्ड शेफली यांना आवंटनाचे सिध्दात आणि बाजार रचनेची कार्यपध्दती याकरीता संयुक्तपणे देण्यात आले होते. तर २०१३चे नोबेल पारितोषिक युजीन फामा,लार्स पिटर हॅन्सन आणि रॉबर्ट शिलार या तिघांना संयुक्तपणे देण्यात आले होते. वित्तीय बाजारातील कल अथवा प्रवृत्ती हुडकून काढून त्याचे विश्लेषण करण्याच्या कामगीरीसाठी त्यांना हे पारितोषिक देण्यात आले. २०१४ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक जीन टिरोल यांना त्यांच्या बाजारशक्ती आणि नियंत्रणे यांच्या विश्लेषणातील कामगीरी बद्दल देण्यात आले. २०१५ चे नोबेल पारितोषिक उपभोग, दारिद्र्य आणि कल्याण यांच्या सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक विश्लेषणाकरीता प्रा. अंगस डेटॉन यांना देण्यात आले होते. २०१६ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक हार्ट आणि होल्मस्ट्रोम यांना संयुक्तपणे नविन सैद्धांतिक साधने निर्माण करण्या करीता देण्यात आला आहे. वास्तव जीवनातील करार व संस्था समजून घेण्याकरीता त्यांचे मोलाचे योगदान आहे.

२०१७ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक वर्तणूक अर्थशास्त्रातील योगदानाबद्दल रिचर्ड एच. थॅलर यांना देण्यात आले होते. २०१८ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक विल्यम डी. नार्थस आणि पॉल एम. रोमर यांना संयुक्तपणे आर्थिक वृद्धीसह पर्यावरण आणि नवप्रवर्तनाच्या एकीकरणासाठी देण्यात आले होते.तर २०१९ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक अभिजीत बॅनर्जी, इस्थर डूफ्लो आणि मायकेल क्रेमेर यांना संयुक्तपणे देण्यात आले होते. या पारितोषिक विजेत्यांपैकी अभिजीत बॅनर्जी व इस्थर डूफ्लो हे पती –पत्नी असून अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक प्राप्त करणारे ते पहिले जोडपे आहे. अभिजीत बॅनर्जी हे भारतीय वंशाचे आहेत हे विशेष. जागतीक पातळीवरील दारिद्र्य कमी करण्याचा अनुभवनिष्ठ दृष्टीकोन आणि दारिद्र्याशी लढा देणा-या संशोधनाकरीता हे पारितोषिक त्यांना बहाल करण्यात आले होते. २०२० चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक लिलाव वनव्याने विकसित केलेल्या प्रारूपांकरीता पॉल आर. मिलग्रोम आणि रॉबर्ट बी. विल्सन यांना संयुक्तपणे बहाल करण्यात आले होते. २०२१ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक डेव्हिड कार्ड ,जोशुआ एग्रिस्ट आणि गाईडो इम्बेन्स या

तिघांना संयुक्तपणे श्रम बाजारातील अनुभवनिष्ठ योगदान व कार्यकारण संबंधाच्या विश्लेषणामधे विकसित केलेल्या कार्यपध्दतीच्या योगदाना करीता देम्यात आले होते .

सदर पुस्तकात लेखकांनी केवळ अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेत्या अर्थशास्त्रज्ञाच्या संदर्भात माहीतीच दिली नाही तर त्यांना अर्थशास्त्रातील ज्या भरीव कामगीरी बद्दल नोबेल पारितोषिक प्राप्त झाले त्यावरही भाष्य केले आहे. विशेष म्हणजे पारितोषिक विजेत्यांचे मुळ लेखन इंग्रजी मधून असतांना लेखन विषयाच्या गाभ्याला धक्का न लावता मराठी मधे पर्यायी शब्द प्रयोग करून उत्तम लेखन केले आहे. हे पुस्तक म्हणजे अर्थशास्त्राचे अभ्यासक तथा सामान्य वाचन प्रेमींकरीताही एक बौद्धक मेजवाणीच आहे. अशाच प्रकारचे लेखन पुढेही त्यांच्या कडून व्हावे याकरीता शुभेच्छा देते.

श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगाव जि. चंद्रपूर येथे संपन्न झालेल्या विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेच्या ४५ व्या वार्षिक अधिवेशनाचा वृतांत (२०२१-२२)

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे ४५ वे वार्षिक अधिवेशन दिनांक २५ व २६ मार्च २०२२ रोजी श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगाव जि. चंद्रपूर येथे संपन्न झाले. या उद्घाटन सोहळ्याचे अध्यक्षस्थान मा. श्री सदानंद बोरकर यांनी भूषविले, ४५ व्या वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष मा. डॉ. विनोद गावंडे, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था अमरावती हे होते. या सोहळ्याचे उद्घाटन मा. डॉ. मृणालिनी फडणवीस, कुलगुरू, पुण्यलोक अहिल्याबाई होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर ह्या होत्या. प्रमुख अतिथी म्हणून मा. डॉ. श्रीराम कावळे, प्र-कुलगुरू, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली मा. डॉ. विनायक देशपांडे, कुलगुरू जी. एच. रायसोनी अभिमत विद्यापीठ, अमरावती हे उपस्थित होते.

कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला पाहुण्यांच्या हस्ते प्रतिमांचे पूजन करण्यात आले. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक प्राचार्य डॉ. सुरेश बाकरे यांनी केले. परिषदेचे प्रास्ताविक परिषदेचे सचिव डॉ. विठ्ठल घिनमिने यांनी केले. तर कार्याध्यक्ष डॉ. निवृत्ती पिस्तुलकर यांनी परिषदेच्या वाटचालीचा आढावा सदर केला.अधिवेशनाचे रीतसर उद्घाटन मा.कुलगुरू डॉ. मृणालिनी फडणवीस यांनी केले. या कार्यक्रमात विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची संशोधन पत्रिका "अर्थमीमांसा" तसेच "अर्थनाद" या ४५ व्या वार्षिक अधिवेशन विशेषांकाचे प्रकाशन विमोचन करण्यात आले. तद्वतच, डॉ. विठ्ठल घीनमिने लिखित 'भारतीय मानव विकासाचे अर्थशास्त्र', डॉ. आस्तिक मुंगमोडे लिखित 'अर्थबिंब', डॉ. करमसिंग राजपूत लिखित 'कापसाची कुळकथा आणि कापूस उत्पादकाच्या व्यथा', डॉ. राजू श्रीरामे लिखित 'आर्थिक विचारांचा इतिहास', डॉ. रवी सोरते लिखित 'लोकसंख्या शास्त्र' लेखक या पुस्तकांचे प्रकाशन करण्यात आले. ४५ व्या वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष डॉ. विनोद गावंडे यांनी 'कोरोना महामारी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था' या विषयावर अभ्यास पूर्ण अध्यक्षीय भाषण दिले. त्यानंतर कार्यक्रमाचे अध्यक्ष मा. श्री. सदानंद बोरकर यांनी मार्गदर्शन पर भाषण दिले. या कार्यक्रमाला परिषदेचे कार्याध्यक्ष डॉ.निवृत्ती पिस्तुलकर, उपाध्यक्ष डॉ. प्राची देशपांडे, महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुरेश बाकरे, अर्थमीमांसा या संशोधन पत्रिकेचे संपादक डॉ.दि.व्य.जहागीरदार परिषदेचे दोन्ही सचिव डॉ. विठ्ठल घिनमिने व डॉ.राजेश चव्हाण स्थानिक कार्यवाह डॉ. आस्तिक मुंगमोडे तसेच परिषदेचे बहुसंख्य सदस्य उपस्थित होते. या उद्घाटन कार्यक्रमाचे आभार डॉ. आस्तिक मुंगमोडे यांनी मानले. यानंतर उद्घाटन कार्यक्रम संपन्न झाला.

भोजन अवकाशानंतर अधिवेशनाच्या पहिल्या चर्चासत्रात 'आंतराष्ट्रीय व्यापार व प्रादेशिक गटाचा उदय' या विषयावरील संशोधन निबंधाचे वाचन करण्यात आले ओ त्यावर विस्तृत चर्चा करण्यात आली. या चर्चासत्राचे अध्यक्ष डॉ. विनोद गावंडे हे होते. तर सत्राध्यक्ष डॉ. संजय कुटे, सूत्रसंचालक डॉ. रवी. सोरते, वृत्तसंकलन डॉ. विठ्ठल ठावरी यांनी केले. या विषयावर एकूण पाच शोधनिबंध वाचण्यात आले या सत्राचे आभार डॉ. राजेश चव्हान यांनी मानले.

चहापानानंतर दुसऱ्या सत्रात 'भारतातील हवामान बदल: परिणाम व उपाय' या विषयावर चर्चासत्र संपन्न झाले. या सत्राचे सत्राध्यक्ष डॉ. सुनील शिंदे होते; सूत्रसंचालन डॉ. विशाल मालेकर तर वृत्तलेखन डॉ. संतोष धामणे यांनी केले. या सत्रात एकूण सात संशोधन पेपरचे वाचन करण्यात आले. या सत्राचे आभार डॉ. पंकज तायडे यांनी मानले.

अधिवेशनाच्या निमित्ताने घेण्यात येणारे 'प्रा.नाणेकर-पिंपरकर स्मृती व्याखानाच्या' प्रमुख वक्त्या डॉ. शुभदा देशमुख यांनी 'महिला सक्षमीकरण' या विषयावर अभ्यासपूर्ण व्याख्यान दिले. या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष डॉ. विनोद गावंडे हे होते. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक व परिचय डॉ. विठ्ठल घिनमिने यांनी केले तर सूत्रसंचालन डॉ. राजेश चव्हाण यांनी केले.

पहिल्या दिवशी संध्याकाळी ७.०० वाजता विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची ४५ वि वार्षिक सर्व साधारण सभा मा.डॉ. विनोद गावंडे यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाली आमसभेच्या सुरुवातीला दिवंगत सदस्यांना श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली. त्यानंतर अध्यक्षाच्या परवानगीने सभेचे कामकाज सुरु झाले. मागील सभेचे इतिवृत्त वाचून कायम केले. मागील आर्थिक वर्षाचा परिषदेच्या व अर्थमीमांसाचा हिशोब सादर करण्यात आले व त्यास मान्यता देण्यात आली.

पुढील ४६ व्या वार्षिक अधिवेशनाकरिता –

१) अलीकडच्या काळातील आर्थिक प्रणालीचे बदलते स्वरूप

२) कोविड – १९ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

३) विदर्भातील शेती (जिल्हा निहाय)

हे तीन विषय निश्चित करण्यात आले.

४६ व्या वार्षिक अधिवेशनाकरिता अध्यक्ष म्हणून डॉ. श्रीरामे कावळे यांची निवड करण्यात आली. नागपूर विभागाचे सचिव म्हणून डॉ. विठ्ठल घिनमिने यांची तर अमरावती विभागाचे सचिव म्हणून डॉ. संजय कोठारी यांची निवड करण्यात आली. तसेच परिषदेच्या जिल्हा निहाय प्रतिनिधीची निवड करण्यात आली. यामध्ये डॉ. माधुरी लेणे (नागपूर), डॉ. सुनील शिंदे (नागपूर ग्रामीण), डॉ. विठ्ठल ठावरी(चंद्रपूर), डॉ. श्रीकृष्ण भुरे (भंडारा), डॉ. श्रीकृष्ण बोढे (वर्धा), डॉ. मंगला धोरण (अमरावती), डॉ. पंकज तायडे (अकोला), डॉ. हनुमंत भोसले (बुलठाणा), डॉ. संजय राचलवार (यवतमाळ), डॉ. गजानन कुबडे (वाशीम) इत्यादींचा समावेश आहे.

अधिवेशनाच्या दुसऱ्या दिवशीच्या पहिल्या सत्रामध्ये 'आर्थिक ग्रंथातील विचारविश्व'

ह्या उपक्रमाचे नववे पुष्प डॉ. उषा पाटील यांनी प्राध्यापक धनंजय गाडगीळ लिखित ‘हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास’ या ग्रंथावर अभ्यासपूर्ण भाषण देत गुंफले. या सत्राचे अध्यक्ष डॉ. विनोद गावंडे हे होते. कार्याध्यक्ष डॉ. निवृत्ती पिस्तुलकर यांनी प्रास्ताविक तर सूत्रसंचालन डॉ. राजेश चव्हाण यांनी केले तर आभार डॉ. विठ्ठल घीनमिने यांनी मानले.

दुसऱ्या दिवशीच्या दुसऱ्या सत्रात ‘विदर्भातील राष्ट्रीय पेयजल योजना (जिल्हा निहाय) या विषयावरील सत्राचे अध्यक्ष डॉ. विनोद गावंडे हे होते. तर सत्राध्यक्ष डॉ. आशिष महातळे, सूत्रसंचालक डॉ. किशोर साबळे व वृत्त संकलन डॉ. गजानन सोमकुवर यांनी केले. या विषयावर एकूण पाच संशोधकांनी आपले शोधनिबंध सादर केले. या सत्राचे आभार डॉ. विठ्ठल घिनमिने यांनी मानले.

अधिवेशनाच्या समारोपीय कार्यक्रमाचे अध्यक्ष डॉ.मा.श्री.जयंत बोरकर हे होते तर परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. विनोद गावंडे, प्रमुख अतिथी म्हणून डॉ. प्रशांत बोकारे कुलगुरू, गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली, डॉ. प्रकाश तीतरे, कार्याध्यक्ष डॉ. निवृत्ती पिस्तुलकर, उपाध्यक्ष डॉ. प्राची देशपांडे, परिषदेचे सचिव डॉ. विठ्ठल घिनमिने, डॉ. राजेश चव्हाण, स्थानिक कार्यवाहक डॉ. आस्तिक मुंगमोडे व परिषदेचे बहुसंख्य सन्मानीय सदस्य उपस्थित होते. या कार्यक्रमात पी.एच.डी. प्राप्त सदस्याचा सन्मानचिन्ह व पुष्पगुच्छ देऊन सत्कार करण्यात आला.

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे सुवर्णमहोत्सवी वर्ष असल्यामुळे या वर्षानिमित्य ज्या महाविद्यालयात कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. त्या महाविद्यालयातील प्राचार्याचा व विभाग प्रमुखाचा सन्मान चिन्ह देऊन गौरव करण्यात आला.

परिषदेच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षानिमित्य परिषदेचे माजी अध्यक्ष, माजी उपाध्यक्ष, माजी कार्याध्यक्ष, माजी सचिव यांचा यथोचीत्य सत्कार करण्यात आला. विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे यथोचीत्य सत्कार करण्यात आला. विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे माजी अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र भांडवलकर यांची मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या अध्यक्षपदी निवड झाल्या बद्दल परिषदेच्या वतीने त्यांचा सत्कार करण्यात आला. तसेच परिषदेची वेबसाईट निर्माण करण्यात योगदान दिल्याबद्दल डॉ. धीरज कदम यांचा सत्कार करण्यात आला.

अधिवेशनात सादर झालेल्या उत्कृष्ठ शोधनिबंधास परिषदे वतीने डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले व डॉ. दि. व्य. जहागीरदार प्रोत्साहन पर रोख पारितोषिक डॉ. सिद्धार्थ मेश्राम व डॉ. संतोष धामणे यांना विभागून देण्यात आले तर स्व. देविदासजी हनुमंते स्मृती पारितोषिक डॉ. विठ्ठल घिनमिने व डॉ. समित माहोरे यांना विभागून देण्यात आले. अर्थमीमांसा, जानेवारी–जून २०२२ च्या अंकातील कै.श्री आ. देशपांडे उत्कृष्ट लेख पुरस्कार डॉ. प्रशांत हरमकर व डॉ. धीरज कदम यांना विभागून देण्यात आला.

परिषदेच्या वतीने श्री. ज्ञानेश महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुरेश बाकरे व स्थानिक कार्यवाहक डॉ. आस्तिक मुंगमोडे यांचा शाल, श्रीफळ, सन्मान चिन्ह व प्रमाणपत्र देऊन सत्कार करण्यात आला. नवनियुक्त अध्यक्ष डॉ. श्रीराम

कावळे यांचा पुष्पगुच्छ देऊन सत्कार करण्यात आला. तसेच यावेळी परिषदेच्या सदस्यांनी दोन दिवशीय अधिवेशनाचे उत्तम आयोजन केल्याबद्दल समाधान व्यक्त केले. परिषदेचे सदस्य, प्राध्यापक, विद्यार्थी, पत्रकार व संचालक मंडळ तसेच ज्यांचे सहकार्य अधिवेशनासाठी लाभले; अशा सर्वांचे परिषदेच्या वतीने आभार मानण्यात आले. त्यानंतर परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. विनोद गावंडे यांनी अधिवेशनाचे कामकाज संपल्याचे जाहीर केले.

डॉ .विठ्ठल घिनमिने
डॉ .राजेश चव्हान
सचिव
विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद